

ШЫН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 39 (17176)

2006 чылдың
АПРЕЛЬ 13,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 15.00
Садар өртээ — 4 рубль.

НИИТИЛЭЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

ИХЯ-НЫҢ ЧАА САЙЫДЫ – ТЫВАДА

Бөгүн Красноярск рейизи-биле Кызылга РФ-тиң ИХЯ-ның статс-секретары, милицияның генерал-лейтенанты Николай Овчинников биле Тыва Республиканың иштики херектер сайыдынга РФ-тиң Президентизиниң Чарлы-биле томуйлаткан полковник Виктор Лесняк чедип келген.

Бо албан-дужаалга томуйла-дырының мурнунда Виктор Иванович 12 чыл иштинде Челябинск хоорайның ИХЭ-зин удуртуп турган. Тывага Виктор Лесняк кажан-даа чорбаан, ынчангаш, Челябинскиниң МИЧ-лериниң медээзи-биле алырга, Тываже кээриниң мурнунда республиканың культуразы болгаш бойдузу-биле сонургап танышкан кижидир. Аэропортка бедик аалчыларны ТР-ниң Чазааның Даргазының

оралакчызы Шолбан Кара-оол биле ТР-ниң иштики херектериниң сайыдының оралакчызы Алексей Корнеев уткуп алган. Виктор Лесняк самолет чанынга мынча деп дыңнаткан: «Челябинскиден Кызылче Москваны болгаш Красноярскини дамчыштыр 10 шак ужуткан-даа болзумза, бөгүн ажил-херекчи хөөнүг тур мен: ТР-ниң Чазааның Даргазы Шериг-оол-биле, ИХЯ-нын удуртукчу составы-биле ужуражыр мен.

Дараазында хүн 2006 чылдың 1-ги кварталында ажилдың түңнелдериниң талазы-биле ТР-ниң ИХЯ-зының хөй кижиги киржикчилги коллегия планнаттыган, аңаа РФ-тиң иштики херектер сайыдының оралакчызы Николай Овчинников база киржир. Баштайгы үеде кызыгаар чер Тывага ажилдың онзагай чүүлдерин ыяк өөренип көөрүм чугула» — деп, Виктор Лесняк санап турар.

Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак-биле ужуражышкын үезинде ТР-де кол федералдыг инспектору Виктор Чернышев биле ТР-ниң ИХЯ-зының сайыдының оралакчызы Алексей Корнеев чалаткан, аңаа генерал-лейтенант

Николай Овчинников Виктор Леснякты бөдүүн милиционерден Челябинск хоорайның ИХЭ-зиниң начальнигинге чедир депшээр дээди деңгелдиг профессионалдыр деп характеристикалаан. Юридиктиг эртемнерниң кандидаты Виктор Иванович амгы үеде доктор диссертациязын бижип турар, янзы-бүрү деңгелдерниң депутатынга үш удаа сонгуткан, ынчангаш, Николай Овчинниковтуң чугаалааны-биле алырга, кайгамчык профессионал мергежилди кижиге болуп турар. «Виктор Иванович Тываның хамаатыларының айыыл чок чоруун хандырап херекке Силерге эки дузалакчы болур» — деп, статс-

секретарь түннээн.

«Тываның иштики херектериниң келир үедеги сайыдының кандидатуразын РФ-тиң ИХЯ-зының кадр килдинге чораш өөренип көргөн мен» — деп, Шериг-оол Ооржак демдеглээн. «Федералдыг ямы бүгү-ле чүүлдерни барымдаалап тургаш, кадрлар шилип алырын ыяк көрүп турар. Моонбиле холбаштыр Виктор Леснякты томуйлаары арай узамдыга берген. Чаа сайыг меңээ дыка тааржып турар, чүге дээрже, бирээде, ол бодунуң профессионал ажил-чорудулгазынга бүгү чадаларны — участок милиционеринден эгелээш, миллион чурттакчылыг хоорайның ИХЭ-зиниң удуртукчузу болуп эрткен-дир. Ийиде, юридиктиг эртемнерниң кандидаты эртем аттыг Виктор Иванович Тываның күрүне университетинге ол мергежил талазы-биле студентилерге болгаш аспирантыларга практиктиг билгилерни бээр дээрзинге идегелди оттуруп тур» — деп, ол чугаалаан. Чазак Даргазы республикада байдалды кысказы-биле таныштыргаш, чаа сайыттың ажилынга чедишкенин күзээр.

Бистиң корр.

ЧУРУКТАРДА: Чазак Даргазы-биле ужуражышкын үезинде, оң талазындан бир дугаарында — полковник Виктор Лесняк.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ДОТ ЭФИРЖЕ ЧАЛАЛГА

Апрель 15-те 16 шак 10 минутада «Тыва» КТРК-ның каналына Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак-биле чыл санының чаңчыл болган дорт эфири болуп эртер.

Чурттакчы чоннуң айтырыгларын дорт дамчыдылга үезинде болгаш 1-12-77 болгаш 3-71-24 телефоннарга баш бурунгаар салып болур.

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазының ЧАРЛЫ

Үр чылдарда ак сеткилди ажил болгаш Тыва Республикага бедик мергежилди кадрларны белеткээринге кириген улуг үлүг-хуузу дээш

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты
Хакасияның күрүне университетиниң ректору Валентин Анатольевич Кузьминге;

Күрүнең поляр академиязының ректору Азурет Гарбаевна Шауенбаевага тыпсыр.

«Тыва Республиканың өөредилгениң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты
Кызылдың автомобиль-орук техникумуның башкызы Тамара Алексеевна Якименкога тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле агентилелди директорунуң оралакчызы Ольга Матпаевна Хомушкуну шаңнаар. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.
2006 чылдың апрель 6, № 55.

САДЫГЛАШКЫННЫ ЧОРУДУП ЭГЕЛЭЭН

«М-54 «Енисей» автомобиль оруунуң эргелели» күрүне албан чери, бо чылын «М-54 «Енисей» федералдыг автоорукка көвүрүглер, орук тудуунга болгаш капитал база бо чылдың септелгенин кылып чорудар ажилдарга конкурс садыглаашкынны эрттиргенер.

Ниитизи-биле садыглаашкынга 50 хире ажилдарны салган. Бо хүнде 28 ажилдарга садыглаашкынны эрттирген. Садыглаашкынны чорударына РФ-тиң Транспорт ямызының Федералдыг орук агентилелиниң саң-хөө эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы П.Л. Лаврентьев киришкен.

Садыглаашкынны чоруткан ажилдар — 3 автооруктуң капитал септелгенин, Безымянный хемде көвүрүгүнүң капитал септелгени, ийи көвүрүгүнүң болгаш үш оруктуң септелгени, беш көвүрүглерге план-сагындырыг ажилдарын чорудар, 15 суг эрттирип турар хоорзаларга капитал септелгени болгаш 12 хоорзаларга септелгени чорудар. Ооң-биле чергелештир садыглаашкынга 9 объектилерге телевилел-шинчилел ажилдарын чорудары көрдүнүп турар.

Солнечный арттың 680 километринден 687 километринге чедир автооруктуң участогуна капитал септелге ажилдарын чорударың «Дороги Сибири» КХЭ-ниң (Абакан) орукчулары ойнап алган. Автооруктуң 790 километринден 800 километринге (Кызыл хоорайны оя бээр) чедир

болгаш 940 километрден 946 километрге чедир (Шуурмак суурну оя бээр) автооруктуң участоктарына кылып чорудар ажилдарны «Восток» КХЭ ойнап алган. Безымянный хемде көвүрүгүнүң капитал септелгенин Кызыл хоорайда «МСУ» ККБ-зи кылып. Садыглаашкынга кылып ажилдарны ойнап алган бүдүрүлгелер ажилдап кирипкен.

Федералдыг автоорук «М-54 «Енисейниң» мурнунда ам-даа садыглаашкыннар манап турар. Орта эң кол объектилерниң бирээзи — Буйба арттың кырында хар көшкенин камгалал галереязының тудуу, Эрзин суурдан Моол кызыгаарына чедир автоорукту асфальтылаары кирип турар. Бо хүннерде «М-54 «Енисей» автоорук эргелелинде садыглаашкынны ойнап алган керээлиг организациялар-биле конкрус документилерин болгаш протоколдарны долдурары чоруп турар.

Олег КИШТЕЕК.

Кызыл хоорай.

СОРУЛGAZY — ЧУС ХУУ АЖЫРАР

Кандыг-даа малчын кижиге бодунуң коданында шээр-даа, бода-даа малдарын ажыг, соок кыштан хүр кыш ажыргаштың, малының баш санын четче, бүрүн, хорамчага таварыштырбайн тургузуп, малдың чаш төлүн чидиргип чокка камгалап алыры — кол сорулгаларның бирээзи болгай.

Ындыг сорулгаларын амыдырал, ажил-херек кырында боттандырып турар көдээ арат мал-

чиннар эвээш эвес. Алдан-Маадыр сумузуңда чүгле кожуунда эвес, республикада сураглыг малчыннарның бирээзи — Тарыс Киш-Чалааевич Ондарның удуртуп турары Отчугаш аттыг көдээ ажил-агы бүдүрүлгезиниң кооперативин хамаарыштырып болур. Уксаа салгаан арат малчын Тарыс Ондарның Сарыг-Дытта кыштаанда ам бо хүннерде ажил-иш бачым хайнышкынныг.

Коданында 900 баш хой, өшкү, 20 баш төрүүр инектер болгаш өске-даа мал бо кышты хүр ашкан. Шаңнал-макталдыг, дуржулгалыг малчын малының баш санын чүзүн аайы-биле чүс хуу кыш ажырып, чаңгыс-даа башты хоратпаан. Ол ышкаш чүс төрүүр хой, өшкүден 100 баш анай, хураганнарны хорамча чок камгалап алган. Амдызында 10 инек төрээ, оларның бызаалары онча-менди. Арткан инектер удавас төрүүр.

Сакманчылар өөнүң ээзи Оюмаа Ондар, Роза Монгуш, катарчы Гагарин Ооржак малдың ажаалда-тежээлдизин зооветеринарлыг арга-хемчеглерге дүүштүр чорудуп, одар-белчинрин шын таарыштырып турарлар. Ылаңгыя чаш мал төлүн шыңгыы хайгааралга алганнар.

Малдың ижер суун Тарыс Киш-Чалааевич бодунуң хуузуңда «УАЗ» бичии чүк машиназы-биле Хемчиктен хүн бүрүде доскарларга сөөртүп ап турарындан, малдың суксун-сугады эки турар. Артыкшылдыг мал чеме четчир. Үлегерлиг малчын мал бажының кадагалалын, малдың чаш төлүн чидиргип чокка кам-

галап алырын чүс ажыг хууга боттандырып, өске малчыннарны мурнунче кирибес сорулганы салып, улам тура-соруктуг ажилдап турар.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

АУКЦИОНГА САТКАН

Эрткен неделяда Бойдус курлавларларын ажыглаар талазы-биле девискээр агентилели Кызыл-Таштыгның казар байлаан аукционга саткан.

Бо садыглаашкынга Томскиде болгаш Новосибирскиде бүрүткеттинген «Перспектива» болгаш «Лунсин» кызыгаарлаттыган харысалгалыг эштежилгелер киришкен. Кайызы-даа даштыкы капиталды төлээлеп турар. Эге өртээ 270 млн. рубльге тодараткан.

Кызыл-Таштыгның казар байлаа Тожу кожуунуң девискээринде чыдар. Ында алдын, мөңгүн, чөс болгаш 9 хевириниң үнелиг металлдары-биле байлак оран. Казар байлакты 1946 чылда ажыткан. Аңаа геологтуг шинчилел ажилдарын 1952-1962 болгаш 1981-1988 чылдарда чоруткан.

Москвадан Россияның Бойдус курлавларларын ажыглаар талазы-биле агентилелдиң даргазы С.Е. Никитиниң келгени-биле садыглаашкын эгелээн. «Лунсин» КХЭ-ниң төлээлери эге өртээ 270 млн. рубльден 742,5 млн. рубльди саналдап киргеш, садыглаашкынны тирилеп алган. Бо объект федералдыг өнчү болуп турары-биле, оон кирген акша-хөрөңги федералдыг өнчүнүң күрүне хөрөңгизинче кирер.

Бистиң корр.

99-91-91-91

ЧОННУН ЧУН КУШТУГУ

Семевеңер, кордаваңар

Тыва Республиканың Чазааның, Тыва Республикада Россияның аграр партиясының салбырының Тываның бүгү чурттакчыларына Кыйгырыгларын, Тыва Республиканың Чазааның парлалга албанының, «Чаңгыс эптиг Россия» партиясының Тывага девискээр салбырының Политбюро-вүлелиниң медеглелдерин улуу-биле деткивишаан, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттарының Чазакка удур хөделиишкннеринге хөй-хөй соңгукчуларның таарзынмайн турарына хамаарыштыр мооң адаанда шүлүк одуругларына илергейлээр ужурга таварыштым.

Харын-даа Тыва Республиканың бурунгаар хөгжүлдези дээштиң Чазак биле Улуг Хурал чаңгыс демниг, эгин кожа эптиг-демниг ажылдаар туржук, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржакты Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттары хуусаа бетинде ажылындан, дүжүлгезинден хостаарын оралдакчып турары «мый ыттың сагыжы таңды бажында» деп үлегер домакка демейлежип турардыр. Харын-даа Шериг-оол Дизижинович Ооржакты ам база катап Чазак Даргазына сонгуп алырын Тываның муң-муң чурттакчылары, соңгукчулары күзеп турарлар. Чеден ажыг харга-даа чедир Шериг-оол Ооржак Тываның Чазаан баштап, даргалап шыдаар дээрзин амыдырал көргүзүп турардыр. Ол кидин-не угаан-бодалдыг, байлак дуржулгалыг, шылгараңгай күрүне ажылдакчызы апар чыдар кижидир. Чүгүле Россияда, Тывада эвес, харын мырыңай даштыкы күрүнелерде безин адысураа алгый берген көскү политик ажылдакчы-дыр. Чоннуң чаагай чоруу дээштиң човаг-дыжын бо-давайн, ак сеткилдиг ажылдап

чоруур боорга, бүгү чон, соңгукчулар дагын-дагын сонгуп турарының чылдагааны-даа ол.

Эрткен-барган сонгуддада, Эки хандыр бодангаштын, Чеди Чаанның эн-не күштүү Шериг-оолду соңгаан-даа бис.

Чазаавыстың Даргазына Чаңгыс эвес сонгуп келген Шериг-оол дээш база катап Четче-бүрүн сонгуулуңар!

Тыва черни хөгжүдөр дээш, Дыжын безин харамнанмас Дизижик оглу

Шериг-оол дээш, Дигии-биле сонгуулуңар!

Шынап-ла, чүнү-ле хунаажып, былаажып турар дарга-бошкарлар, депутаттар ыйнаан бо. Бо кижиде бодап көөрге, арат чоннуң амыдырал-чуртталгазы дээштиң аасдыл, ама-хеле, чаргы-чаалы үндүрбейн, амыр-дыжын харамнанмайн, ак-көк Тывавыстың келир үези, чечектелишкннини, сайзыралын, хөгжүлдезин бодап ажылдаар ужурлуг эвес чүве бе? Эң ылангыя соңгукчуларның бүзүрээштиң сонгуп алган депутаттары суг аан.

Ыт-сыгырар, хаван каттырар чүведир ийин. Чазак-биле бөлүк депутаттарның хөөрзөн көвүк ышкаш «ойнаашкынын бо кижиде бодап көөрге, Тывага бир кол черни ээлеп турар, кадык организмче халдап халдавырлыг ирнү ышкаш апарган «алдаржаан», албаарадыр, дембээредир ази деп оюн ышкаш апарган чүве-ле-дир.

Депутаттап депшип үнгеш, Тергиин улуг дужаал алгаш, Чонга-хөйге чемеледип, Шоотка кирген депутаттар.

Дээргилер, депутаттар, Деги-дүрген боданыңар Чазак-биле араңарда Чаргы-чаалы үндүрбөңер.

Шериг-оолду дүжүрер деп, Семевеңер, кордаваңар. Чалбак чоннуң сонгуп кааны Чаан түрлүг Ооржак-тыр.

Оон ыңай база бир элдептиг чүве, Тыва Республиканың шагдан тура, көөр көрүнчүү, айтыкчызы, сурталчызы, сүмелекчизи, башкызы үндезин хоочун солуну «Шын» солуну чамдык депутаттарының-даа, чамдык эрге-чагырга ажылдакчыларының чемелеп, буруудадып турары муң-муң номчукчуларның харадалын хайныктырган.

Тыва чоннуң шагдан тура, Тыны болган «Шын-на» солун Араттарның шагдан тура, Айтыкчызы «Шын-на» солун. Боданганы, кичээнгени, Ботка херек джигир болгай. Эрге туткан депутаттар Эргий хандыр боданыңар! Алдын-Хоо ШИРБИКЕЙ.

ЧОВАП ХОРАДАВАСТЫҢ АРГАЗЫ ЧОК-ТУР

Бо чылдың март 22-де, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының сессиязы болуп эрткен. Аңаа чугаалашкан хөй айтырыгларның 31 болгаш 32-ги ээлчеглерин көрүп турар үеде, депутаттарывыс аразына изиг маргыш эгелзэн. Түңнелинде, бот-боттарын билчип шыдаваан уржуундан, 8 депутат удурланышкын илередип, залдан үнүп чоруй барганнар. Сессияга артан 14 депутат айтырыгларны чугаалажырын уламчылаан. База бир депутат чайгылып, бадылаашкындан ойталаза-даа артан 13-ү бадылаашкынга дорт киришкен.

Бо медээни март 23-түн «Шын» солундан таныштым. Айтырыглар чүл дээрге, Россияның Президентизи В.В. Путинниң болгаш Федерация Чөвүлелинде сенатор С.В. Пугачевтуң аттарына адрестээн кыйгырыглар. Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың ажыл-хүлээлгезинге факт-барымдаага үндезилеттинмээн, шынга дүүшпес кыйгырыглар ында киришкен, чамдык бөлүк депутаттарның баш удур дуокаа белеткээни нүгүлдүг кыйгырыглар бооп турар-дыр.

Кыйгырыгларда айтылган-биле алырга, Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак Тыва Республиканың Улуг Хуралының конституцуну кворумун чок болдурар база парламентини хуусаа бетинде тарадыр дээн оралдакчылыкны, республикага политиктиг кризисти болдуруп, байдалды дүжүрүлдүрүшкннин айылын тургузуп турар деп айтырканнар. Ынчангаш Ш.Д. Ооржактың бодунуң албан-хүлээлгезин хуусаа бетинде соксадырын дилзэн кыйгырыг бооп турар.

Мындыг медеглелди дыңнааш, республиканың медегелдиг ха-

мааты бүрүзү кайгап хараадаар деп бодаар мен. Хүндүлүг номчукчулар, бодап көрээлинерем, тыва чоннуң сонгуп алганы республиканың удуртукчузу Ш.Д. Ооржак душ болган кижиде эвес, аныяк чылдарындан билин, арга-дуржулгазын чонунга бараалгадып келген шылгараңгай ажылдакчы-дыр. Чурттап эрткен нарын чылдарывыста чамдык күтүкчү эштердег, аш чарлап орбаан, ол бодунуң байгы күжүн, билин Тываның сайзыралы, ооң хөгжүлдези дээш салып келгенин канчап уттурул? Ам кээп, бөлүк депутаттарның саналы-биле ону ап октаптар ышкажыл.

Чуртувустуң федералдыг удуртулганында, чүвениң шынын хоп-нүгүлдөн ылган билбес удуртукчулар канчап саадап оор чүве деп. Ынчангаш Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазының кезек депутаттарының сүлчээлиг хөделиишкннеринден оларның күзээни дег чүве үнмөс боор деп, бөдүүн карачал кижиде күзеп артар апар-дыр мен.

Михаил СУНДУЙ-ООЛ, күш-ажылдың хоочуну. Ак-Довурак хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның доктаалдары

Тыва Республиканың девискээринге ниити суг ажыглалының негелделеринин дугайында

Кызыл хоорай № 379 2006 ч. март 29

Россия Федерациясының Суг кодекзинин 88 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. Тыва Республиканың девискээринге ниити суг ажыглалының капсырылга кылдыр киригген негелделерин бадылаар.

2. Тыва Республиканың Суг курлавырларының талазы-биле агентилели Тыва Республиканың девискээринге ниити суг ажыглалының бо доктаалдың 1 пунктузу-биле

бадылаан негелделерин суг ажыглакчыларының сагырын хандыраар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда», «Шын» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезин хынап турарын Тыва Республиканың Бойдус ажыгдал яамызына хүлээндирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың март 29-та хүлээп алган № 379 доктаалы-биле бадылаан

ТЫВА РЕПУБЛИКАНЫҢ ДЕВИСКЭЭРИНГЕ НИИТИ СУГ АЖЫГЛАЛЫНЫҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

1. Бо негелделер Тыва Республиканың девискээринге ниити суг ажыглалын боттандыраары-биле холбашкан харылзааларга хамааржыр.

2. Кол тодарадылгалар: ниити ажыглалдың суг объектилери – бүгүдеге чедингир, ажык ажыглалдыг суг объектилери;

суг ажыглакчызы – суг объектилерин ажыглаар эргелерни берген хамааты азы юридиктиг чер.

Ниити ажыглалдың суг объектилеринин эриктерин дургаар дилиндек кургаг чер ниити ажыглал чери болур. Кижиде бүрүзү (транспорт ажыглавайн) ниити ажыглалдың суг объектинин чанынга чоруур болгаш турар, ооң иштинде балык тудар болгаш эштип келген транспорт аймаан эрикке тургузар эргелиг. Ол дилиндектиң калбаа 20 метрден ашпас ужурлуг.

Ниити суг ажыглалына хамааржыр чүүлдер болза: улустуң массалыг дыштаныры, суг туризми, суг спорту болгаш өске-даа сорулга-биле суг объектилеринге улустуң хостуг барып болуру-биле холбаштыр суг объектилерин ажыглаары болур.

3. Суг ажыглакчылары дараазында эргелерлиг: суг ажыглаарын суг хоойлу-дүрүмнерин

езугаар боттандыраар;

суг объектилеринин байдалының дугайында медегелдерни доктааткан чурум езугаар алыр.

4. Суг ажыглакчыларының хүлээлгелери:

өске суг ажыглакчыларының эргелерин үрөвөс, а ол ышкаш кижилерниң кадыына, бойдус хүрээлининге хора чедирбес; ниити ажыглалдың суг объектилеринин шынарын баксыратпас; суг камгалал зоналарын ажыглаарының доктааткан чурумун сагыр.

5. Суг ажыглакчыларына хоруглуг чүүлдер:

5.1. Санитар камгалал зоналарның иштинге төлевилел болгаш лицензия чокка ажыл-агыйга ажыглаар болгаш ижер сугну ажыглап болбас.

5.2. Ниити ажыглалдың суг хөөлбектеринин суг камгалаар зоназынга мал одарладып база сиген кезип болбас.

5.3. Суг камгалал зоназының чоогунда хуу чуртталга бажыңнарының болгаш сад өстүрер черлерниң бажың богун, тудуг богун төгөр база шыгжаар черлерни тургуспас.

5.4. Суг камгалал зоналарына минералдыг химишчилгелерни болгаш хоран химикаттарны ажыглап болбас.

5.5. Суг камгалал зоналарына чуртталга бажыңнарын болгаш сад участкаларын тудар кылдыр черни тускайлап бербес.

5.6. Ажык суг хөөлбектеринге болгаш автотранспорт чурунга тускайлап кылбаан черлерге автотранспорт аймаан чүп болбас.

5.7. Бир эвес суг хөөлбээнде сугнуң шынары доктааткан нормаларга дүүшпес болза, эштир, хеп чуур дээн ышкаш чүүлдерни кылып болбас.

5.8. Үлетпүрнүң арыглаваан суун база чаъс суун ажык хөөлбекке агыспас.

6. Суг объектилеринге болгаш оларның суг камгалал зоналарына ажылдар чорударының чуруму:

тудуг ажылын, суг дүвү аштап-арыглар,

казылдырар болгаш өске-даа ажылдарны күүсекчи эрге-чагырганың суг фондузун ажыглаарын болгаш камгалалын эргелеп-башкарар федералдыг орган-биле чөпшээржилгени кылган соонда боттандыраар;

өрт айылын чайладыры-биле сугну кандыг-даа суг объектилеринден тускай чөпшээрел чокка, халас болгаш өрт өжүреринге четчир хемчээлдиг ап болур.

7. Суг объектилеринге ниити суг ажыглалын боттандырып турар хамаатылар болгаш юридиктиг черлер ниити суг ажыглалының доктааткан негелделерин үрзэн таварылгада күштүг болуп турар хоойлу-дүрүмнерге дүүштүр харысалгага онаажыр.

хандыраар болгаш штабты тургузарын муниципалдыг тургузуларның чагыргаларының удуртукчуларына сүмелээр.

5. Чаагайжыдылга болгаш санитарлыг ашталга талазы-биле шалыпчы айны эрттирип турар үеде албан черлерин болгаш бүдүрүлгелерни Кызыл хоорайның девискээринге быжыглаанын бадылаар.

6. 2005 чылдың март 31-де № 412 «Тыва Республиканың чурттакчылыг суурларына болгаш хоорайларына чаагайжыдылга болгаш санитарлыг ашталга талазы-биле суботниктерни болгаш шалыпчы айны эрттиреринин дугайында» Тыва Республиканың Чазааның доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

7. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

8. Бо доктаалдың күүселдезинин контролюн республиканың чурттакчылыг суурларына болгаш хоорайларына санитарлыг ашталганы база чаагайжыдылга талазы-биле суботниктерни болгаш шалыпчы айны организастап эрттирер талазы-биле республика штавынга дагыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай № 390 2006 чылдың март 30

1995 чылда Тыва Республиканың Чазаа Тожу кожуунуң экономиказын хөгжүдөр талазы-биле «Ажыл-агыйны чорударының чаңчыл болуп келген хевирлерин катап тургузарына болгаш бойдус чиг эт курлавырларын комплекстик ажыглаарына үндөзүлээш, Тожу кожуунуң экономиказын үе-чадалап хөгжүдөр дугайында» доктаалды хүлээп алган турган. Чазактың ол-ла доктаалында ТР-ниң Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый яамызына, ынчан «Тыва автоорук» эргелелиниң начальниги турган С.С.Санаага (ам федералдык автоорук «М-54 «Енисейниң» начальниги) 2006 чылдың март 1-ге чедир Кызыл — Бояровка — Тоора-Хем дорттап аргыжар машина оруун кылыр талазы-биле боттарының саналын ТР-ниң Чазаанга кириер даалганы дааскан турган.

Бояровка — Тоора-Хем аразында автооруктуң 102-105 километринге чедир кылдынган автооруктуң баштайгы ажыдышкыны. 2002 чыл.

Чогу бо орукту кылып эгелээр талазы-биле айтырыгны көдүргөн кижиниң бирээзи ынчан Тожу кожуунуң чагырга даргазы турган (ам ТР-ниң Хоойлуужудулга палатазының депутады) М.К.Кууларның кириген үлүг-хуузу улуг. Алыс боду тудуу талазы-биле инженер-архитектор кижии болгаш автоорукту кылырынга үнелиг саналдарны кириген дээр чораан. Тожу кожуунче дорттап аргыжар машина оруун кылыр талазы-биле «Тыва автоорук» эргелелиниң саналдап кириген төлевилелин шинчилеп көөрү-биле чеди кижиден тургустунган комиссия 1996 чылдың февраль 13-те Кызылдан үнүптүвүс. Олар кымнарыл дээрге, «Тыва автоорук» эргелелиниң начальниги турган С.С.Санаа, Тожу кожуунуң төлээзи, чагырга даргазының оралакчызы А.А.Дронин, орук төлевилелиниң инженери А.А.Непомнящий, автоорукту керээ эзугаар кылыр Сарыг-Септиң орук-септелге-тудуу эргелелиниң начальниги М.В.Хабаров, күрүнениң механизастыг ажылдар чорудар эргелелиниң начальниги Г.А.Смирнов, ол бүдүрүлгениң кол инженери С.В.Есипов, журналистерден бо одурдунуң автору киришкен.

Ынчангаш Бояровка — Тоора-Хем аразында автоорукту кылып эгелээнинден бээр бо чылдың апрельде мугур он чыл болуп турар. Кажан автоорукту кылып эгелей бээрге, тус черниң чамдык чурттакчыларының хөңү чок турган болгай. Тожунуң байлаан үптээр дей берди, төчөглекчилерге ажык орук кылып бээр деп турлар дээн уткалыг чагаалар бистиң

редакцияга кээп турганын сактып ор мен. Бодал көрүнер даан, Тываның девискээриниң үштүң бир кезин Тожу кожуунуң девискээри, ээлеп турар. Ооң байлаан чугаалаан ажыы чок. Тожу — Тываның ажыттынмаан үүжези деп чаңгыс сөс-биле ынчаар чугаалап болур. Автоорук чок болганы-биле ооң байлаан республиканың чурттакчылары чедир ажыглап шыдавай турар.

Бояровка — Тоора-Хем аразында автоорукту кылып эгелээнд бээр 10 чыл болган-дыр, ам чүү кылдынганыл деп айтырыгга доктаап көрээлинер. Далай деңгелден 2 муң ажык метр бедикте чыдар тайга кыры, мөңгөде эривес

Ажылчын Роман Цыпушев.

доштуг, малгаш-тулаалыг черлеп автоорук кылыры ындыг-ла амыр эвес болган. Бистиң орукчулары, ооң дөзөвилел-төлөвилел документилерин кылып турган инженерлер бир дугаар мөңгөде эривес доштуг черге төлевилел

кылырынга бергедээнин демдег-лээр апаар.

Баштайгы чылында орукчулар улуг орукту кылып эгелээринге белеткел ажылдарын чорудуп эгелээ. Чаңгыс Копту хемниң иштинге безин улуг ажылдарны Сарыг-Септиң орук-септелге-тудуу эргелели (начальниги М.В.Хабаров) кылып чоруткан. Баштай олар оруктуң эң берге участоктары кылып эгелээнер. Чүге дээрге, чоннуң аргыжарына таарымчалыг байдалды тургузары-биле.

1998 чылдан 2002 чылга чедир 102 километрден 105 километрге чедир, 115-тен 122 километрге чедир автоорукту 32,4 млн. рубль-биле кылып чоруткан. 1998-2003 чылдарда 105-тен 107-ге болгаш 107-ден 115 километрге чедир автоорукту 31,1 млн. рубль-биле кылып дооскан. Бояровка — Тоора-Хем аразында автоорукту керээ эзугаар кол кылып турар күрүнениң механизастыг ажылдар чорудар эргелелиниң ажылчыннары кыш-чай чок мында доктаамал ажылдап турарлар. Тайга чер малгаш-тулаалыг болгаш чамдык орук ажылдарын кыжын кылырга таарымчалыг деп күрүнениң механизастыг ажылдар чорудар эргелелиниң начальниги С.В.Есипов чугаалаар кижии.

Чурттуң экономиказы турум байдалче кирип олулары-биле сөөлгү чылдарда автоорукту акшаландыраары экижээ деп чугаалап болур. Бо орукту кылырын федералдык бюджеттен ашка дузаламчызы-биле акшаландырып келген. 2003-2004 чылдарда бо орукту 15,8 млн. рубль-биле акшаландырган, 122-ден 125 километрге чедир 4 км автоорукту күрүне комиссиязынга дужааган. 2005 чылда 12 километр автоорукту 94,7 млн. рубль-биле кылып дооскан. Ниитизи-биле 1996 чылдан 2005 чылга чедир Бояровка — Тоора-Хем аразында автоорукка 174,1 млн. рубльдің ажылдары шигээди алдынган.

Автоорукту экономиктиг кризистиниң кончуг берге чылдарында

кылып эгелээнд-даа болза, федералдык бюджеттен хире-шаа-биле акшаландырып келгенинден дүрген кылдынып бар чыдар. Кылдынган улуг-биче көвүрүглери санаар болза, шуут эндерик. Көвүрүгнү улуг-биче деп чугаалап

болбас, кандыг-даа көвүрүг дөзөвилел-төлөвилел эзугаар нарын объекте болур болгаш өртек-үнези улуг.

Автоорукту керээ эзугаар кылып турар, күрүнениң механизастыг ажылдар чорудар эргелелиниң начальниги Сергей Викторович Есиповтан бо чылгы кылыр ажылдарны кыскасы-биле чугаалап бээрин диледим:

— Эрткен чылын 12 км автоорукту 98 млн. рубль-биле кылып дооскаш, күрүне комиссиязынга эки демдекке хүлээттивис. Шынын чугаалаар мен. Сөөлгү чылдарда акшаландырышышкын экижээ, ооң-биле чергелештир бистиң ажылчыннарывыс тайга черге автоорук кылып өөренип, аргадуржулганы апканы-биле ажыл шалыпкын чоруп турар.

Бригадир Роман Радионов биле ажылчын Владислав Ильич.

Бо чылын Бояровка — Тоора-Хем аразында автооруктуң 139-тан 156 километринге чедир 16 км автоорукту 80,0 млн. рубль-биле кылып доозары көрдүнүп турар. Кыжын кылыр ужурлуг ажылдарывысты колдуу доозуп тур бис. Ажыл нарын, күштүг техника-биле хөй кижии күжү негеттинер. Бистиң бүдүрүлгеден ында доктаамал 63 кижии ажылдап турар. Кыжын кылыр ажылдарывыска «Ойна» алдын артелиниң 40 хире ажылчыннары күштүг техниказы-биле биске дузалажып ажылдап турлар. Алдынчалар-биле бо чылдарда эптиг-найыралдыг ажылдап чор бис. Автоорук оларга база ажыктыг болур болгаш сонургалы улуг улус.

«Он чыл бо орук-биле тутчуп келдим. Чүгө бо эвес, чеже орукту кылбадым дээр, Мөңгүн-Тайгадан бээр чугаалаар болза, эң-не узун хуусаалыг, эң-не бергези бо орук болуп-тур. Сөөлгү чылдарда эки чүве акшаландырышышкынны хөй-биле берип турар болгаш республиканың Орук агентилели үзүктел чок акшаландырып турар. Бир эвес мооң мурнунда чылдарда мынчаар акшаландырып турган болза, бо орук доостурунун кырында келген турар ужурлуг. Бо чылын Енисейниң адырында бир хемде көвүрүг-биле катый сентябрь айда күрүне комиссиязынга дужааптар бис. Бердинген ажыл-

ды чылдың-на хуусаазында кылып доозуп келдивис. Кылган ажылы-выстың шынарының талазы-биле бо чылдарда чагыкчының талазындан хомудал кирбээнин айтып каайн» — диди.

Сергей Викторович — республиканың автооруктарына хөйүнү кылган, хөйүнү көргөн инженерниң бирээзи. Сөөлгү чылдарда республикада ажыглалга кирген автооруктарга, Улуг-Хемни кежилдир кылган көвүрүглерге ооң киришпезн объектизи чок деп чугаалап болур. Кызылдан 200 хире км черге нарын орукту кылырының чарыгдалы улуг болур деп чугаалап олурары черле чөптүг. Ынаар тудуу, кывар-чаар материалдарны чедирип алырына безин кайы хире улуг чарыгдалды негээрин чугаалаарга четчир.

Шынын чугаалаарга, тожулар бо автооруктуң ажыын көрүп эгелей бергеннер. Хомудал, хорада чагаа бижип турар кижилер-даа читкен. Тывалар черле ындыг улус-тур бис ийин. Тываже демир-орук кириер дугайында төлевилелди чугаалажып эгелей бээрге, Тывага айыыл-халап болур дээн-биле дөмөй алгыржып үндүвүс. Кыжын доктаамал Тожуже машина аргыжып турар, автоорукту кыжын ажаап тудар талазы-биле хемчеглерни республиканың Орук агентилели чедимчелиг чорудуп келген.

Бояровка — Тоора-Хем аразында автоорук долузу-биле кажан ажыглалга кирерин дорту-биле чугаалаары берге, ол талазы-биле республиканың Орук агентилелиниң директору Даңзын-оол Чалзапович Ондар ам-даа кылыр ажылдар хөй дээр кижии. Ооң бетинде Тоора-Хемни чанында Би-Хемни кежилдир улуг көвүрүгнү тудуу база манап турар.

Бо чылын республиканың орукчуларының мурнунда салдынган сорулгалар улуг, ооң-биле чергелештир Тываның орукчулары бо чылын тургустунганындан бээр 60 чыл болган юбилейин демдегеп эрттиреринге белеткенип турарлар.

Сергей ХЕРТЕК.
В.БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ чуруктары.

Буянның херээжен албан-хаакчы

Өвүр кожуун чагырга албан черинде кандыг ажылдакчылар чок дээр, ынчалза-даа оларның аразындан шилгедек, дүрген-дүрген базымнарлыг, эрес-кашпагай, шалыпкын херээженни кижии бо-ла эскерип, өскелерден ылгай көрүптер. Ол дээрге, кожуун чагырга даргазының оралакчызы Светлана Ходун-ооловна Адыжы-дыр. Бо албан черинге Светлана Ходун-ооловна 2002 чылдың октябрь айдан эгелеп ажылдап эгелээ. Боду дээди эртемниг культура ажылдакчызы, удавас

ийги дээди юрист эртемниң дипломун холга алыр. Ажылдап турган черлеринге ол бодунун талазындан организаакчы, улусту хаара тудуп, башкарып билири-биле ылгалып келген.

Культура албан черлерин удуртуп чораан үезинде Өвүр кожуун республикага эки ажылдыг деп адаттырып, шаңнадып келгенин чон билер. Ол амгы албан-дужаалында кадрлар айтырыын,

организаастыг айтырыгларны, сумуларның чагырга даргалары-биле бүгү талаалыг айтырыгларны, кожуунуң чагырга албанының иштинде семинарларны, коллегияларны, сөөлгү үеде национал төлевилелдер-биле ажылдарны колдады харылап, ол бүгүге четтигип ажылдап турар. Өрээлинге үнген-кирген кандыг-даа айтырыгы, хомудалдыг, ажыл-херектиг чонну хүлээп ап, кижии бүрүзүнге

дузаны чедирип, айтып, сүмелеп олураарын көргөш, ооң энергиязын, сагынгыр-тывынгырын, хүндүлээчелин кижии магадаар.

Боду хөй ажы-төлдүг өг-бүледен үнген болгаш ындыг ийикпе, кожуунда назы чөптээнер комиссиязының ажылын тур када удуртуп тура, эвээш эвес иелерге, назы чөптээнерге боттук дузаны чедиргенин олар өөрүп, ону мактап чугаалап чоруурлар.

Светлана Ходун-ооловна сеткилин бичии-ле дүвүреткен айтырыгны черле оюп эртпес, ону дүрген, шалыпкын шитпирлээрин кандыг-даа удуртукчудан негеп, ону ыяап кылырын чедип алыр чаңчылдыг кижии болду. Херээжен кижиге удуртукчу болуп ажылдаары ындыг амыр эвес, ынчалза-даа ооң бергелерге торулбайн, дүн-хүн-даа дивейн, дугуй кырындан дүшпейн, кызымаккай ажылдап чорууру чоргааранчыг.

Галина КУУЛАР.
Хандагайты суур.

ЧОННУ АЖЫЛГА ХААРА ТУДАР

Ажылга хаара тудар албан ышкаш организацияның уjur-утказын бижириниң эки аргазы дээрге, ооң туржун хамыктың мурнунда үе талазы-биле тодарадып алыры болуру чугаажок азы эрткен үеже төөгү талазы-биле көрүп көөр болгаш ооң тургустунуп келгениниң чылдагаанын болгаш ол канчаар өскерлип турганын билип алыры чугула.

Ажылга хаара тудар албаннарның ажил-чорудулгазынга дорт азы дооратан дээр турар 20 хире нормативтиг актылар болза делегейниң күш-ажыл эрге-хоойлузунун чадалары болуп турар.

1919 чылда Делегейниң күш-ажыл организациязының бирги сессиязынга ийи нормативтиг актыны хүлээп алган: Конвенция № 2 биле ажил чок чорук айтырыгларының талазы-биле № 1 Сүмелер. Ол актылар ажилга хаара тудар айтырыглар талазы-биле эвес, а ажил чок чорукка хамааржып турары делегейниң бирги дайынының соонда тургустунуп келген байдалга дүгжүп турар. Европа чурттарының экономиктиг системалары өй-өйлөп бүдүрүлгенин көдүрлүп, ооң соонда бадып турарынга таваржып турган.

Сүмелерниң IV кезээнде улуг «камгалал ажилдарын» чорудары ажил чок чоруктуң үелери-биле капсырлажыр деп чугаалааш, ол хайның үргүлчү болуп турарын херек кырында хүлээп көргени ол болган.

Мынчап кээрде, ук нормативтиг актыларның сорулгазы болза чаа идеяларны шиңгээдири эвес, а ажил чок чоруктуң уржуктары, аргалыг-ла болза, эвээ-жедири дээр туржуру болуп турган. Ол сорулга болза, кол нуруузунда кижини камгалаар дээр гуманның чүткүл бооп турган, экономиканы башкарының чаа модельдерин саналдаар күзелында чок.

Хүлээп алдынган нормативтиг актылар ажил чок чоруктуң уржуктарын бичии чигедир ийи арганы саналдап турган: күш-ажылга дузалаар арга биле ажил чок чорук үезинде камгаладылга кылыры.

Чүс чылдың эгезинден-не ажил чоктарга ажил тып бээринге муниципалдык дуза принциптин ажилдап кылган, күш-ажыл тыпчыр конторалар (азы күш-ажыл биржалары) туруп келген. 1919 чылда сорулга колдуунда ол турган: күрүне дузасынга даянган күш-ажыл контораларын чер бүрүзүнге организациялары-биле кызыгаарланган.

Делегейниң күш-ажыл организациязының (ДКО) 1920 чылдан эгелээш делегейниң ийги дайынынга чедир хүлээп алган нормативтиг актыларында ажил чок кижилер бүрүзүнге дузалаарының идеязы колдады хөгжүп турган.

№ 11 Сүме кедээ ажил-агыйга ажил чок чорук талазы-биле 1921 чылда үнген баштайгыларның бирээзи болур. Бо чугула ажил-чорудулгага ажил чок чоруктуң өлүмнүг айыылдыын айыткаш, ол чаа черлерни шиңгээдип алыры, бедик бүдүрүкчүлүг техниканы ажилгаары деп туржуп, түр-даа ажилды тывары, а ол ышкаш кедээ ажил-агый кооперативтерин тургузары дээр туржуп турган.

Улуг экономиктиг депрессияның салдары-биле ДКО-нуң конференциязы өске ийи нормативтиг актыны хүлээп алган: № 44 Конвенцияны болгаш ажил чок чорук дугайында № 44 Сүмени 1934 чылда хүлээп алган, оларда ажил чок чоруктан камгаладылга дугайында айтырыгны элээр делгедери көргүзүп турар.

ДКО 1935 чылда аныяктар ортузунда ажил чок чорук тала-

ЧУРУКТА: Урана КЮРИУ, Чонну ажилга хаара тудар федералдыг күрүне албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы.

зы-биле № 45 Сүмени хүлээп алган, улуг экономиктиг кризис үезинде ниитилелге онза айыылдыг байдал тургустунган турган. Ол болза практиктик болгаш дээрлик хемчеглер болган, олар үр үеде ажыктыг болуп келген болгаш 1970 чылдың нормативтиг актызынга база кирген. Чугаа болза хоойлужудукчуларның элээр үр үе дургузунда салып турган кичээггейниң дугайында болуп турар.

1933 чылда хүлээп алган ДКО-нуң ийи нормативтиг актызында 1919 чылда-ла көдүртүнген төлевирлик күш-ажыл биржазының дугайында айтырыглар кирген.

Дайын төнгөлөк турда, бир чылын ДКО ийи нормативтиг актыны хүлээп алган: ажилга хаара тудар дугайында (дайындан тайбыңче шилчилге үезинде) 1944 чылда хүлээп алган база хелезилээр албан дугайында № 72 Сүмени. Бирги документ канчаар-даа аажок улуг сорулганы салган, экономиканы эде тургузары-биле база шеригден халашканнарны база туттуруушкундан эеп келген кижилерни ажилга киирери-биле холбашкан. Ийги документ биргизиниң уланчызы хевирлик болгаш хелезилел албанынга херек элээр каш саналдарны идип үндүрүп турар, олар тайбың амыдыралга улуг рольдуг болур уjurлуг турган.

1948 чылда ийи нормативтиг актыны хүлээп алган, олар бо хүнерге чедир ажилга хаара тудар албаннарга дорт хамаарылгалы. Олар дээрге № 88 Конвенция болгаш ажилга хаара тудар албан-

нарны организациялар дугайында № 83 Сүме болуп турар. Ол актылар организациястыг уткалыг бөдүүн айтышкыннар болбайн турар. Ында 1944 чылдың документилеринден укталган чаа концепцияларны хевирлеп тургускан. Ам ажил чок чорукту тускай кижиниң хууда хай-халавы эвес, экономиктиг системаның багай ажилдап турарының түңнели болур дээр. Ажилга хаара тудар албаннарның хүлээлгези болза, чүгле тустус ажил чоктарга дузалаары эвес, ажилга хаара туттунган турарынга хыналданы чорудары болур.

1948 болгаш 1975 чылдарның аразында ДКО-нуң хүлээп алган дөрт документизи ажилга хаара тудар албанның ажил-чорудулгазын дыка калбарткан. Оларның

хүлээлгези ажилчын күштү болдунар-ла шаа-биле ажилгаарының политиказы, социал хандырылганың күрүне чарыгдалдарының политиказы, эвээш хандырылгалыг кижилерниң орулгаларын хандыраар, оларның чүве садып алыр шинээзин бедидеринче чүткүлдүг политика апарып бар чыдар.

Ажилга хаара тудар албан черлери долу ажилдыг болурунун кол өвээ апарбаан-даа болза, оларында үндезин рольдуг болуп артып турар. Долу ажилдыг болур чорук политиказы чурттуң экономика талазы-биле идепкейлик чурттакчыларының дугайында, ажил чок чорук, ажилдыг болгаш долу ажилдыг эвес талаларны сайгарып көргөнгө азы статистика медээлеринге үндезилген турар уjurлуг. Хелезилел албаны чазактың ажилчын күштү эде хуваарынга эргежок чугула, ажилдыг болурунун талазы-биле медээлер оларда туруп турар. Ажилдаар черлер талазы-биле политика инвестицияларның үлетпүр конверсиязын экономиктиг эде тургузарын баш удур көрүп турар. Ажилдаар черлер политиказын чазактың экономиктиг программасынга көргөн турар, ол орган ажилчын күштү хүлээп алырының база профбелеткел чорударының органы, ол чорук профессионал уг-шигнин чугулазын көрүп турар, чаа байдалдарда кадрларның ижигеринге азы экономиканың бир секторундан өскөзүнчө шилчирирге белен болур, инвестиция программаларын эде тургузарының үндезини болуп турар. Адак соонда, ажилдыг болурунун политиказы аныяктарга хөй-ниити ажилдарын болгаш тускай программаларны организацияларын база көрүп турар. Ындыг болганда, ажилдыг болурунун политиказы ажил тывар албанның бодунга чаа хүлээлгелерни даандырып азы ам бар болуп турарларын дооратан арга-биле калбарткан, ыңчангаш ук албаннарның утка-шынарын 1948 чылдың нормативтиг актыларында тодартканындан өскөрткөн болуп турар.

1978 чылда хүлээп алдынган нормативтиг актылар күш-ажылды эргелеп-башкаар херекке ажилдаар черлер тывар кызыгаарларны айыткан. Ажилдыг болдуларының политиказын тодарадырының сорулгалары чүгле ол албаннарже чууй кагдынмас. Ук албаннарның сорулгазы болза ажил чок чоруктуң байдалын үргүлчү хайгаараан турар болгаш күш-ажылды эргелеп-башкаар төп дүүштүрүлгө органындан ап турар директиваларны күүседирин биле бодунга алыр. Делегейниң нормативтиг актыларын мындыг янзылыг кысказы-биле көрүп көөрге, сөөлгү 60 чылдарның (1920-1980 ч.ч.) ажилдаар черлер тывар албаннарның хөгжүлдезин удаа-дараалай билип алыр арганы берип турар-дыр. Ол хөгжүлдениң кол угланышкынын ылгап ап болур, ниитилелге турган угланышкыннар база идеология-биле кады ук албаннар канчаар өскерлип келгенин көрүп каап болур.

Маңаа ажилга хаара тудар албанның эң-не чугулазы үш үе-чадалыг. Ол албаннар ажил чоктарга дузалаар гуманитарлыг албан черлери болуп тыптып

келген. Ол болза делегейниң ийги дайынының мурнунда үе-дир, ыңчан ДКО-нуң кол сорулгазы амыдыралдык болгаш ажилдык берге байдалдарын чиигедири турган. Ооң соонда ол албаннар күш-ажыл рыногунун таарыштырыкчылары апарган, ол 40 чылдарның төңчүзү, эки организациястаан структура бар болза, ажилга тургустунарын шиитпирлеп болур деп санап турган үе. Ол үе-чадада хелезилел кылыр, албан ажилдыг болурунун политиказының тудуш кезээ ооң кол угланышкыннарны ажилдап кылыр киржикчи, а чамдыкта харын ооң күүседикчизи турган. Чогум ол сөөлзүреди — 60 чылдарда ыңчап барган.

Чылдар эрткен тудум, ажилга хаара тудар черлер албанының аттары, оларның тургузуу өскерлип тургулаан, ыңчалза-даа утка-шынары үндезини-биле өскөрилбээн...

ССРЭ-ге ажилга хаара тудар албан кол нуруузунда күш-ажылга харылзаштырыкчы болуп келген. 30 чылдарның төңчүзүнге чедир оларның кол-ла кылыр чүүлү совет эрге-чагырга мурнунда ажил чок турган хамаатыларны ажилдаар черлер-биле хандыраары, чаа бүдүрүлгелерни кадрлар-биле хандыраары болуп турган. 30 чылдарның төңчүзүнде ажил чок чорук шуут чок болганда, күш-ажылга харылзаштырылга утка чок апарган, ыңчангаш ол соксаан. 60 чылдарның ийги чартыындан эгелээш, күш-ажылга харылзаштырылга катап хереглеттине берген.

Кол-ла ажылы күш-ажылга харылзаштырылга апарган конторалар тургустунуп, оларның ролю улгадып эгелээн.

60-70 чылдарда чонну ажилга тургузарын Улус депутаттарының күүсекчи комитеттериниң күш-ажыл курлавырлары-биле ажилдаар килдистер кылып турган. Ажилды мындыг угланышкыннарлыг чорудуп турган: ажилчыннарны организациястыг чыыры, улус ажил-агыйының адырларын күш-ажыл курлавырлары-биле хандыраары база өг-бүлелерни көдээге көжүрери.

Ооң элээр соонда Кызыл хоорайның, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик районнарның күүсконнар чанынга чонну ажилга хаара тудар бюроларны тургускан.

Россияның рынок инфраструктуразын хевирлээринге 90 чылдарның эгезинде ажилга хаара тудар күрүне албанын (1996 чылга чедир — Ажилга хаара тударының федералдыг албаны) тургусканы чугула базым болган, ол дээрге рынок экономиказы хевирлеттенип турда тургускан эвээш структураларын бирээзи болган.

Ажилга хаара тудар федералдыг албан чаа күрүне институтунун үлегер-майыы болган, маңаа Россияның Күш-ажыл яамызындан (мурнундагы ССРЭ-ниң Күш-ажыл талазы-биле күрүне комитеди) мергежилдик кадрларның база эртем төптөринден күрүне ажылыңче хаара туткан аныяк тускай эртемнигерниң энергиязы болгаш идепкейи кончуг эптиг каттышкан. Ол үениң (1991-1996 ч.ч.) ажилга хаара тударының модельжиткен төптөрүн тургускан, оларга ажил чоктар-биле ажилдаарының эң-не

АЛБАНЫН ТӨӨГҮЗҮ

дээштиг модельдерин ажылгап турган. 90 чылдарның ортан үезинге чедир ажылга хаара тудар күрүне албан черлерин долузу-биле компьютержиткен, ажыл чоктар-биле ажылдаарының чаңгыс аай системазын чер болганга непередир, а ол албанның тускай эртемниглери чогуур эртем-билигин алыр аргалыг болган. Ол чылдарда ажылга мурнакчы технологияларны ажылгап турган кара чаңгыс социал албан чери ол турган.

Рынок экономикаларында ажылга хаара тудар күрүне албаннарының барык чүс чыл иштинде хөгжүп келгени байдал өскерлирге дүрген эде тургустунуп шыдаарын көргүскен, ыңдыг өскерлишкн экономика кедүрлүүшкүн азы бадыышкында бооп болур турда, үениң негелдезинге дүүштүр ажыл чоктар-биле ажылдаарының чаңчылчаан методтарын таарыштыр өскертип болурун көргүскен. Чогум-на ынчангаш кандыг-даа күрүне бо институтту бедик байдалга тударындан ойталабайн келген.

Ажылдап болурунун болгаш ажыл чок чоруктуң нарын айтырыры рынок экономиказынче шилчилге эгелээнде база ажыл чок чоруктуң дүрген өскени-биле бирги чергениң ужур-дузалыг апарган.

Чурттакчы чоннуң ажылдаан турарын хандырап күрүне политиказын боттандыраары-биле РСФСР-ниң Дээди Соведи 1991 чылдың апрель 19-та Россия Федерациязының № 1032-1 «Россия Федерациязынга чурттакчы чоннуң ажылдыг болурунун дугайында» № 1032-1 Хоойлуун (моон ыңай – Хоойлу) хүлээп алган. Ону күштүг болдуруп кириген он бичии ажыг чылдар дургузунда 11 катап өскерилгелерни болгаш немелделерни кириген – 1996 чылда ол чаа эдилге-биле ажылдай берген соонда безин. Ооң сөөлгү шыңгыы эдилгезин 2004 чылдың август 22-де № 122-ФХ Федералдыг хоойлуну хүлээп алганы-биле холбаштыр кылган.

Хоойлу чурттакчы чоннуң ажылдыг болурунга деткимче кылдыр күрүне политиказының эрге-хоойлу, экономика база организастыг үндезиннерин, оон иштинде Россия Федерациязының хамаатыларының ажылдаарынга болгаш ажыл чок чоруктан социал камгалал талазы-биле конститусчу эргелерин боттандырап талазы-биле күрүне магадылалдарының дугайында чоруп турар.

Хоойлуун бирги чүүлүнде хамаатылар бүдүрүкчү болгаш чогадыкчы ажылга бодунуң аргашинээзин ажылгаар эң чугула эргелиг деп айтырган. Кандыг-бир чурум-биле ажылдаарын, хоойлуда оон өскээр көрдүмзүн болза, албадап болбас.

Хоойлуда ажылдыг болуру, ажыл чок киж, тааржыр болгаш таарышпас ажыл, хөй-ниити ажылдары, ажылдыг болурунун күрүне политиказы дээр ышкаш билишкннерни тайылбырлап турар, чурттакчы чоннуң ажылдыг болурунга деткимче көргүзерин күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының бүрүн эргелерин тодараткан.

11 кезекти ажылдыг болурунун

талазы-биле хамаатыларның эргелери-биле холбашкан айтырыларга тураскааткан, олар дээрже ажылдаар черни шилип алыр эргези, халас консультация алыры, халас профессионал уг-шиг алыры, профбелеткел, катап белеткел болгаш мергежил бедидери, Россия Федерациязындан дашкаар профессионал ажыл-чорудулга, ажылга хаара тудар албанның болгаш оларның албан-дужаалдыг кижилеринин хөделишкннеринге хомудал болуп турар.

Ажылдыг болурунун талазы-биле магадылалдарны Хоойлуун 111 кезээнде быжыглаан. Оларны бүгү хамаатыларга болгаш ажыл чоктарга-даа, хамаатыларның чамдык кезектеринге тодардып кириген.

Хоойлуун IV кезээнде чонну ажылга хаара тударын дүүштүрүп таарыштыраарының база организастаарының айтырылары кирген. Мында «Чурттакчы чонну ажылга хаара тударының федералдыг албаны» болгаш ооң бүрүн эргелери деп билишкнни, Россия Федерациязының девискээринге даштыкы ажылчын күштү хаара тудары, ажыл чок хамаатыларның профессионал өөредилгези, хөй-ниити ажылдарын организастаары болгаш аңаа хамаатыларның киржилгези кирип турар. 22 чүүлде чурттакчы чонну ажылга хаара тудар хемчеглерни акшаландыраарының дугайында чоруп турар.

Хоойлуда чоннуң ажылдыг болурун хандыраарыга ажыл берикчилеринин калбаа-биле киржирин, бо талазы-биле оларның эргелерин болгаш хүлээлгелерин быжыглаан.

VI кезекти «Социал магадылалдар болгаш компенсациялар» деп адаан. Vнда мындыг чүүлдерни айтырган: күрүне ажыл чок хамаатыларга кандыг магадылалдарны берип турарыл, ажыл чок дээш пособиени төлээринин негелделери болгаш чуруму, профессионал белеткел үезинде стипендиялар, ажыл чоктарга болгаш оларның азырал-тежээлинде турар кижилерге материалдыг дузаламчы, ажыл чок хамаатыларга хуусаадан эрте пенсияны тыпсырының негелдези болгаш чуруму, ажыл берикчилеринин харысалгазы. Ажыл чидирген таварылгада эки тура страхованиени Хоойлуда көргөн.

Хоойлуун түңнел кезезин Хоойлуун күүселдези дээш харысалга база ону хажыткан дээш харысалга айтырыгыларынга тураскааткан.

Хоойлуун сайзыраңгайыдары-биле амгы үеде он-он хоойлу база өске-даа нормативтиг актыларны хүлээп алган, олар дээрже Россия Федерациязының Президентизинин чарлыктары, Россия Федерациязының Чазаның доктаалдары, Россияның Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде талазы-биле яамызының, Күш-ажыл болгаш ажылга хаара тудар талазы-биле федералдыг албанның доктаалдары болгаш дужаалдары-дыр.

Ажылга хаара тудар талазы-биле Хоойлуун дорт боттандырып турар орган болза Күш-ажыл болгаш ажылга хаара тудар талазы-биле федералдыг албан болгаш ооң девискээрлеринде

органнары, олар чурттакчы чонну ажылга хаара тудар федералдыг күрүне албаны деп ниити билишкн-биле каттышкан.

Ажылга хаара тударының күрүне албанының дугайында билишкн эң баштай 1991 чылда хүлээп алган чурттакчы чонну ажылга хаара тудар талазы-биле ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлу-дугла үндезиннеринге тыптып келген, а 1991 чылдың май 6-да Ажылга хаара тудар күрүне албанының дугайында чижек дүрүм-биле ону бадылаан.

1991 чылдың августа Тыва АССР-ниң Чазаның доктаалы-биле Тыва АССР-ниң чурттакчы чонун ажылга хаара тудар комитет, 1992 чылда – Тыва Республиканың Ажылга хаара тудар талазы-биле күрүне комитеди, 1994 чылдың июньда – Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар яамы; 1997 чылда – Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызының чанында Тыва Республиканың чурттакчы чонун ажылга хаара тудар талазы-биле департамент; 1998 чылдың май 18-те Россияның Күш-ажыл яамызының 3158-рк дужаалы-биле Тыва Республика талазы-биле чурттакчы чонну ажылга хаара тудар күрүне албанының федералдыг департаментизи (моон ыңай – Департамент) болгаш ажылга хаара тудар төптөр тургустунган. 2000 чылдың сентябрь 1-де «Ажылга хаара тудар девискээр албаннарын эде организастаарын чорудар дугайында Россияның Күш-ажыл яамызының № 217 доктаалы-биле Россияның Күш-ажыл яамызының 2000 чылдың сентябрь 11-де «Тыва Республикада ЧАХФКА департаментизин эде организастаарының дугайында» № 1000(63-рк) дужаалы үнген.

Тыва Республика талазы-биле чурттакчы чонну ажылга хаара тудар федералдыг күрүне албанының Дүрүмүн Россия Федерациязының күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде сайыды А.П. Починок 2000 чылдың декабрь 20-де бадылаан.

Тыва Республика талазы-биле чурттакчы чонну ажылга хаара тудар талазы-биле федералдыг күрүне албанының сөөлгү Дүрүмү 2005 чылдың март 16-да Күш-ажылдыг болгаш чонну ажылга хаара тударының Федералдыг албанының март 10-да № 103 дужаалы-биле бадылаттыган.

Амгы үеде ажылга хаара тудар талазы-биле Хоойлуда дүүштүр ажылга хаара тудар федералдыг күрүне албаны Россия Федерациязының девискээринде организация талазы-биле боттускайлап албан чери болуп турар. Ооң ажыл-чорудулгазын Күш-ажыл болгаш ажылга хаара тудар талазы-биле федералдыг албан баштап база организастап турар.

Ажылчы чонну ажылга хаара тудар талазы-биле албаны тургузарының эгезинге Тыва АССР-ниң күш-ажыл талазы-биле күрүне комитединин даргазының оралакчызы Капитолина Николаевна Полтавцева, Раиса Кады-ооловна Оюн болгаш бо чүүлдүң автору турганнар, олар ынчан Тыва АССР-ниң күш-ажыл талазы-биле күрүне комитединден шилчип

келген турган.

Ажылга хаара тудар талазы-биле республика албанының бир дугаар удуртукчузу Чаагай-оол Серенович Монгуш турган.

Республиканың чурттакчы чонунун ажылга хаара тудар албанының тургустунганындан бээр кол специалист Светлана Кара-ооловна Мон, Чонну ажылга хаара тудар талазы-биле федералдыг күрүне албанының эргелелиниң саң-хөө-бухгалтерия килдизинин начальниги Артык-кыс Кызыл-ооловна Кара-Сал, Кызыл хоорайның чонну ажылга хаара тудар күрүне албан черинин директору Галина Александровна Сергеева ажылдап келгеннер.

Он чыл ажыр ажылдап турарлар болза: Кызыл кожуунун чонну ажылга хаара тудар күрүне албан черинин директору Галина Сатовна Ондар, Улуг-Хем кожуунун чонну ажылга хаара тудар күрүне албанының директору Николай Чозарович Сарыглар, Мөңгүн-Тайгадан шаг-ла ындыг директор Владимир Дамдинович Тейнин, Чаа-Хөл кожуундан – Урана Маадыр-ооловна Монгуш, Бай-Тайга кожуунда башкарыкчы специалист Валентина Семис-ооловна Шимит, Чеди-Хөл кожуунда башкарыкчы специалист Елена Владимировна Морозова болгаш өскелер-даа. Россияның чонну ажылга хаара тудар федералдыг албанының баштайгы шаңналдары-биле бо чүүлдүң автору Урана Алдын-ооловна Кюрю, Геннадий Васильевич Доржу (Бий-Хем), Кызыл хоорайдан Галина Ивановна Тимербаева шаңнаткан.

Россия Федерациязының Күш-ажыл яамызының бисте бирги Хүндүлүг ажылдакчызы Раиса Кады-ооловна Оюн болган. «Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызының Хүндүлүг ажылдакчызы» хөрек демдээ-биле У.А. Кюрю болгаш С.К. Мон шаңнаткан.

2001 чылдан эгелээш бо албан черин Виталий Сергеевич Чаж-оол удурту берген. Ооң баштааны-биле ажыл чоруп турар. Тыва Республика талазы-биле бо албан күш-ажыл рыногунда байдалды идеккейлиг контролдап, кижги бүрүзүн хүндүлээринге даянып, аңаа ажыл тып бээринге дузалап, кижинин сайзыралыга дузалаарын кызып турар. Ажыл берикчилери, хөй-ниити организациялары-биле, күрүне эрге-чагыргазының органнары-биле демнежип ажылдап тургаш бистиң албанымыс ажыл чок чорукка удур туржуп турар.

Чонну ажылга хаара тудар талазы-биле күрүне албанының ажылының кол угланышкыннары мындыг болуп турар:

ажылдаар хостуг черлерин болгаш ажылдаар черлерин ямаркаларын организастаар; күш-ажыл рыногунда байдал дугайында чонга болгаш ажыл берикчилеринге медээлерни бээр; хөй-ниити ажылдарын организастаар;

социал камгалалды дыка хереглеп турар ажыл чок хамаатыларга түр ажылдаар черлерни организастаар;

14-тен 18 хар чедир назы четпезин хамаатыларны тур ажылга тургузарын организастаар; эге болгаш ортумак профес-

сионал өөредилге черлеринин бир дугаар ажыл дилеп турар 18-тен 20 хар чедир доозукчуларын түр ажылга тургузарын организастаар;

күш-ажыл рыногунга ажыл чок хамаатыларның социал ижигишкннин чорудар;

чурттакчы чоннуң боттары ажыл тып алырынга деткимче көргүзөр;

ажыл чок чонну профессионал өөредилгеге хаара тудар, профессионал уг-шигни организастаар; ажыл чок хамаатыларга социал деткимче (ажыл чок дээш дузаламчы акша төлээри, стипендиялар бээр болгаш ажыл чок хамаатыларга өске-даа төлевирлер).

Тыва Республикага чоннуң ажыл тып алырынга деткимче көргүзөрүн хоорайның 1, көдзүнүн 17 күрүне албаннарында боттандырып турар, ында 97 кижги ажылдап турар.

Бистиң албанының ажылын кысказы-биле чугаалаар болза, мындыг кол көргүзүлгелерни айтып болур:

1991 чылдан эгелеп ажыл айтырып 173,8 муң кижги келген, 2005 чылда – 25,3 муң, оларның 76,2 база 15,1 муңу ажылга кирген, профөөредилгеге чорутканы – 10,8 биле 1,9 муң, хөй-ниити ажылдарынга 52,7 база 5,8 муң кижги киришкен, ажыл чок дээш пособиени 111,2 база 20,5 муң кижги алган.

14 чыл иштинде бистиң албанымыска өскерилгелер хөй болган. Ооң түңнелинде сөөлүредди Россияның регионнарынга мындыг бүрүн эргелерни дамчыдып берген: тааржыр ажылды тып алырынга хамаатыга, а ажыл берикчилеринге чогуур ажылдакчыларны шилип алырынга дузалаары; профессионал уг-шиг талазы-биле хамаатыларга дуза көргүзери, ажыл тып алыры-биле профессионал өөредилгеге кирери; ажыл чок деп көрдүнген хамаатыларга төлевирлерни бээр; күш-ажыл рыногунда байдалды дыңнадып турары болгаш өске-даа дузаламчы.

Дамчыдып берген бүрүн эргелерни боттандыраарын федералдыг бюджеттен субвенциялар харыылаар. Ооң чурумун Россияның Чазаа доктаадыр.

Бо чүүл 2007 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болуп кирер.

Кол клиентилеривис-биле ажылды сөөлгү үеде амгы бар структураларны үндезин кылгаш чорудуп ажылдаарымыс эргежок чугула деп бодаар мен.

Чонну ажылга хаара тудар албан черлери эргежок чугула дериг-херекселдиг, мергежилдик кадрлар-биле четчелеттинген, клиентилерни хүлээп алырының болгаш оон ыңай олар-биле ажылдаарының технологиязы быжыгып тургустунган.

Урана КЮРЮ, Чонну ажылга хаара тудар федералдыг күрүне албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң начальнигинин оралакчызы, Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызының Хүндүлүг ажылдакчызы.

(Төлөвирлиг парлаан).

Эрткен чылдың туннелдери

Спорттуң массалыг хевирлерин хөгжүдөр

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели ТР-ниң Чазааның Даргазының Чарлыы-биле 2005 чылдың эгезинде тургускан. Агентилелдин 2005 чылда кылып чоруткан ажил-ижиниң кол углаанышкынарның - республиканың чурттакчы чонунуң янзы-бүрү бөлүктерин күш-культура болгаш спорт-биле хаара тудар сорулга-биле таарымчалыг байдалдарны тургузары, оларның кадыкшылын быжыглаары болгаш ооң-биле медицина албан черлериниң ажылының аар чүгүн чингедири, чоннуң санының өзүлдезинде тургустунган таарымчалыг эвес байдалды чайладыры дээш, өске-даа күш-культура болгаш спорт-биле сырый холбаалыг ажилдар хамааржыр.

Агентилелдин эргелелинде спорттуң дээди мергежилинин школазы, уругларның спорт школазы, олимпийжи курлавырлар училищези, уругларның аъттыг спортчу база национал хурештин школалары бактаап турар. Спортчу баазалар колдуу ортумак деннедиг спортзалдар болгаш ойнаар ажык шөлдер болур.

Тываның 17 жожуунда, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларда спорткомитеттер ажилдап турар, чүгле Тере-Хөл жожуунда спорт ажылын жожуунуң чагырга даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы харылап турар.

2005 чылдың дургузунда агентилел 14 коллегия хуралын эрттирген, аңаа күш-культура болгаш спортка хамааржыр бүгүле айтырыгларны, доктаал-саавырлар күүселделерин чугаашкан.

Эрткен чылын Тыва Республиканың Чазаа агентилелдин ажылынга, күш-культура болгаш спорт айтырыгларынга хамаарылгалыг чеден ажыг доктаалдарны хүлээп алган. Декабрь айда «Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт» дугайында Хоойлузун Хоойлудулга палатазы хүлээп алган. Аңаа үндезилээш, «2006-2008 чылдарда Тыва Республиканың тергин спортчуларының 2008 чылда Пекин хоорайыга болур ХХІХ Олимпий оюннарынга белеткээриниң дугайында» тускай сорулгалыг республика программазы хүлээп алдынган. Ол чорук уругларны, элээдилерниң база профессионал спортчуларның болгаш спорттуң бүгү хевирлериниң аразында хамаарылгаларны таарыштырар юридиктиг

баазаны тургузуп, чурттакчы чоннуң күш-культура кижизидилгезинге база сайзыралынга улуг идигни бээри чугаажок.

Отчеттуг үениң дургузунда «2004-2006 чылдарда тыва национал хурештин сайзыралы» деп тускай сорулгалыг республика программазын 140 муң рубльге акшаландырган.

Республика бюджетинден акшаландырганының туннелинде, спорттуң национал хевирлериниң дугайында «Тиилелгениң кол хоойлулары», «Бирги базымнар», «Чүс чылдың чүс эң тергин мөгелери» деп өөредилге номнары, оларга программалар чырыкче үнген.

«2003-2005 чылдарда Тыва Республикага уругларның, элээдилерниң болгаш аныктарның күш-культура кижизидилгези болгаш кадыкшыдылгазы» деп тускай сорулгалыг республика программазының күсүлдезиниң үезинде республиканың 11 күш-культура коллективтери ниитизибиле 500 муң рубльге спортчу дериг-херекселдер-биле хандыртынган. Бо программа республиканың анык-өскенин кадыкчагай амыдыралга кижизидер белең эвес ажыл-чорудулгага салдарлыг болганы чугаажок.

Немелде өөредилге системазының күш-культура-кадыкшыдылга болгаш массалыг спортчу ажылы уругларның күш-дамыр сайзыралынче болгаш бүгү талаалыг өске-даа кижизидилгезинче угланган.

Республикада уругларның 20 спортчу школаларында база уругларның олимпийжи курлавырлар школазында бо хүннерде 14755 өөреникчи хаара туттунган, ол дээрге ниити билигнің шко-

лаларының өөреникчилериниң 22,9 хуузу-дур, ол чурттуң ортумак көргүзүүнден ийи катап хөй болуп турар. Спортчу хевирлерни тус-тузунда алыр болза, уругларның хөй кезин азы 36 хуузу хостуг хурешти шилип алган, хол бөмбүүнүң секцияларында школачыларның 22 хуузу, бокста 10 хуузу, тыва хуреште 8 хуузу хаара туттунган.

Республикада уругларның спорт школаларында 391 тренер башкы ажилдап турар. Оларның саны чыл келген тудум өзүп турар. Харааданчыг чүве — башкыларның билииниң арай кошкаа. Тренер башкыларның чүгле 23 хуузу дээди, 30 хуузу ортумак тускай эртемниг. 176 ниити билиг школаларында күш-культура башкыларының база чүгле 37,5 хуузу дээди эртемниг, а 30 хуузу күш-культура башкызы тускай эртем чок. Ол хирезинде Тываның күрүнү университетинде, Кызылдың башкы колледжинде күш-культураның дээди болгаш ортумак эртемниг башкыларын белеткеп турар тускай салбырлар бар. Ынчангаш күш-культура башкыларының болгаш спорт талазы-биле специалистерниң эртем-билиин, профессионал мергежилин доктаамал бедидери — агентилелдин ажылының кол углаанышкынарның бирээзи. Тываның уругларның спорт школаларының директорларының, оларның оралакчыларының, инструктор-методистериниң, тренер башкыларының болгаш ниити билиг школаларының күш-культура башкыларының мергежилин бедидери-биле Сибириниң күрүнениң күш-культура болгаш спорт университетинде (Омск хоорай) өөредилге курстарын дөрт катап организаастаан. Ниитизи-биле 2003 чылдан бээр республиканың 300 ажыг тренер башкылары мергежилин аайы-биле

билиин бедидер аргалыг болган.

Күш-культураның болгаш спорттуң материал-техниктиг баазазы база кошкак. Чижээ, Тываның 22 ниити билиг школаларында спортзалдар амдыгаа чедир чок. Ол ышкаш, бистиң республикада дээди класстың спортчуларын белеткээр болгаш улуг-улуг маргылдаалар эрттирет тускай спортчу бажың-балгаттар, комплекстер чок. Ынчалза-даа бо чылын Кызылдың мурнуу микро-районунга үениң негелдезинге дүгжүп турар хөй чүүлге ажыглаар улуг залдыг болгаш аңгы дош чуңгулуг спорткомплекстин тудуун эгелээр.

2005 чылда массалыг спорттуң болгаш күш-культура-кадыкшыдылганың 84 хемчеглерин эрттирген, янзы-бүрү маргылдааларга, спортчу оюннарга 25 муң ажыг күш-культура болгаш спортчулар киришкен.

Чаңыл өзүгээр эң массалыг, спорттуң национал хевирлеринден тургустунган оюн-тоглаалыг байырлалды Шагаада эрттирген. Ол ышкаш республиканың уругларынның спортчу фестивалы, хол бөмбүүнге уруглар болгаш улуг спортчулар аразында Тываның бирги Президентизиниң кубогу дээш маргылдаалар, чурттакчыларның чурттап турар черлериниң аайы-биле массалыг спортчу оюннар, шериг кыйгыртыр оолдарның, күрүнениң болгаш муниципалдыг хамааты албанының ажылдакчыларның, инвалидтерниң, спорт школаларының, ортумак ниити билиг, дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң кижизиттирикчилериниң спартакиадалары эрткилээн. Оон аңгыда, саң-хөө, медицина, транспорт, тудуг ажылдакчыларының адырлар аайы-биле спартакиадалары база болгулаан. Ада-чурттуң камгалакчыларының, Иелер база Тиилелге хүннеринге тураскааткан

маргылдааларга база эвээш эвес кижилер киришкен. Чайгы үеде «Юность» спортчу лагериниң баазазына 8-ки Президент маргылдаалары, хол бөмбүүнге маргылдаа, ол ышкаш республиканың школачыларының «Зарница» шеригжиткен спортчу оюнунун 1-ги спартакиадазы солун болгаш көрүштүг байдалга эрткен.

2005 чылда Тываның тергин дээн спортчулары Россия, Европа болгаш делегей чергелиг маргылдааларга алдын, мөңгүн болгаш хүлер үнелиг 250 медальды чаалап алган. Тыва спорттуң хөгжүлдезинге ачы-хавыяазы база шылгараңгай күш-ажылы, чедишкниери дээш, эвээш эвес күш-культура болгаш спортчулар медальдар, Хүндүлел бижиктер, аттар болгаш демдектер-биле шаңнаткан. Ниитизи-биле 2005 чыл «Спорттуң болгаш кадыкшыдылганың чылы» деп девиз-биле эрткен.

2006 чылда ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели мурнунда бедик сорулгаларны салган. Эң кол сорулга — күш-культураның болгаш спорттуң массалыг чорун чедип алыры, кадыкшыдылга болгаш спорт ажылын оон-даа артык деңгелче көдүрери. Оон аңгыда, Пекинге эртер чайгы Олимпиадага тыва спортчулары эки белеткээри болгаш кириштирери база бир кол сорулга, ону боттандыраарының аргазы бар. Тываның олимпийжи ынаыштары — Лариса Ооржак, Опан Сат, Артыш Томбулак, Сылдыс Чүргүй-оол болгаш Елена Достай. Олар боттарының спортчу хевирлеринге чүгле Тываның эвес, а чурттуң, ынак кээрге, делегейниң шыырак спортчуларының санынче кирип турарлар.

ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң парлалга албаны.

Тыва лексикографияның база бир чедишишкини

2005 чылдың төңчүзүндө ТГШИ-ниң эртем ажылдакчыларының белеткээш парлаткан номнарының аразында тыва-турк словарь база бар. Барык 600 чыгам арынныг словарьның кол кезээнде 9000 ажыг тыва сөстөр турк дылче очулдуртунган. Словарьның онзагай талазы — капсырылгаларында. Турк дылдың грамматиказының очериги болгаш словарьның кол кезээнде кирген турк сөстөрүн арыннарын айыткан даңзызы. Мынчалдыр тыва-турк словарь ийи талалыг, турк-тыва шынарлыг база бооп турар.

Чаа словарь тыва лексикографияда база бир улуг чедишишкин деп санаар мен. Чүге дизе бо чоокку үеге чедир тыва дылдың ийи дылдыг словарьлары колдуунда орус дыл-биле холбаалыг чүве (тыва-орус, орус-тыва дээн чижектиг). Чогум тыва лексикографияның төөгүзүндө орус дылдан аңгыда өске дылдар-биле холбаалыг словарьлар бары бар. Оларга 1994 чылда Моолдун Баян-Өлгий аймааның төвү Өлгий кодага чырыкче үнген «Тыва-моол словарь» (авторлары: Ц.Дорлиг болгаш Б.Дадар-оол), 1999 чылда Кызылга парлаттынган «Тыва-англи сөстүк» (авторлары: Д.Харрисон болгаш Г.Андерсон) хамааржыр. Ынчалза-даа бо ийи словарь ТГШИ-ниң дыл болгаш словарь секторунун хажызында белеткеп тургустунган.

Бо улуг хемчээлдиг словарь-

ның автору коллектив эвес, чаңгыс кижиге — Тываның сурагылыг дыл эртемдени Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш. Хүндүлүг башкывыстың 2003 чылда 75 харлаан ою таварыштыр парлаткан библиографтыг даңзыда турк словарь ооң 7 дугаар лексикографтыг ажылы бооп турар. Д.А.Монгуш турк дылды 1957 чылда чедишишкиниг доосканы Москваның күрүнү университетиниң чанында Азия-Африка чурттарының институтунга (ИСАА) өөренип алган. Оон бээр элээн үе эртсе-даа турк дылын амдаа утпаан. Турк дылдан аңгыда узбек болгаш немец дылдарны кончуг эки билер. Херек апарза, тыва-узбек болгаш тыва-немец словарьларны тургузуптар чергеде эки билер деп бодаар мен. Амгы үеде Д.А.Монгуш тыва дылдың тайылбырлыг словарьның

ийиги, үшкү томнарын белеткеп турарын демдеглевишаан, бо берге ажылга аңаа чедишишкин-нерни күзээр-дир бис.

Словарь тургузары белең эвес ажыл, ону парладыры база-ла берге. Ук словарь херек кырында 2003 чылда-ла парладырынга белең турган чүве. Парладыр дээрге институттуң акша-төгери кызылы. Бо нарын айтырыгың эки талалыг шипирлеттинеринге деткимче берген тыва чоннуң турк күдээзи Мустафа Бодурга өөрүп четтиргенин ТГШИ ук словарьның эң баштайгы арнында илереткен. Парлалга чарыгдалдарының чартык өртөөн төлөшкен кижиге. Турк уктуг спонсорну демдегеп чыда, Турцияның найысылалы Анкара хоорайда 2000 чылда парлаттынган тыва-турк словарьны сактып келдим. Ооң авторлары турк эртемден Экрем Арыкоглу болгаш ТывКУ-нуң доцентизи Клара Бүрбүлдеевна Куулар. Бо 118 арынныг словарьның онзагай талазы болза тыва сөстөрнү транслит аргазы-биле, биригээр чугаалаарга, латин үжүктер-биле дамчытканы. Турцияның университеттеринде тыва дыл өөренип турар турк студентилерге болгаш тыва

дыл сонуургаан кандыг-даа кижиге ажык-дузазын көргүзе бээрин идегээр-дир бис.

Д.А.Монгуштуң турк словари арай харын озал чырыкче үнүп тур. Озалы дээрге, Кызылга турк лицей ажилдап турган үеде парлаттынган чүве болза, кончуг таптыг болур ийик. Д.А.Монгуш боду словарьны эң баштайгы турк лицейниң өөреникчилеринге дузалыг болуру-биле тургузуп кылган мен дээр кижиге. Ам канчаар, ажырбас. Тывада турк дыл билер кижилер эвээш эвес, элээн болдур ийин. Көрүнер даан, үезинде турк лицейниң директорунуң оралакчызы чораан Мустафа Бодурнуң демдеглээни-биле, турк башкылар 200 ажыг өөреникчини чедишишкиниг доостурган. Оларга Турцияның университеттеринге эртем-билиг чедип алган болгаш ам-даа өөренип турар 50-60 шаа тыва студентилерни, оон Казахстанны, Кыргызстанны турк университеттеринде өөренип турар студентилерни база мөмөп алыр ужуруг бис. Оларга шуптузунга турк дыл хары эвес, билдингир болгай. Оон аңгыда турк дыл сонуургаар анаа-даа тыва кижилер эвээш эвес боор деп бодаар мен. Ынчангаш

«турк дылдыг» эштерини словарьны идекпейлиг садып алырын кыйгырып тур мен. Далажыңар. Чүге дизе словарьның тиражы 500 борбак, эвээш болгу дег-дир.

Төңчүзүндө, чугаа тыва дылда ийи дылдыг словарьлар дугайында чүве болганда, кичээнге ийнерни база бир дылче углакчаардыр мен. Кожа-холбаа моол дылче. Эки делгерей моол-тыва словарь тургузар үе келген эвеспе. Тыва чонга, дылга моол дыл, культураның салдары дугайы чугаалаан ажыы чок боор. Ынчангаш белеңи болгаш дүргени-биле Москвага 2001-2002 чылдарда парлаттынган, Россияның болгаш Моолдун Эртемнер академияларының академиктериниң, докторларының катый белеткеп кылганы 4 томнуг «Моол-орус делгерей улуг словарьның» («Большой академический монгольско-русский словарь») моол кезээн олчаан артыгыр, орус очулгазының орнунга тыва тайылбыр берипсе, тыва номчукчуң ном саңына база бир ажыктыг чаа словарь немежи бээри чугаажок. Симчит КЫЗЫЛ-МААДЫР, ТГШИ-ниң эртем ажылдакчызы.

Таныжыңар: хакас национал театр

«Читіген» азы «Чеди-Хаан» аалдап келир

Хакасияның үндезин чонунуң байлак аас чогаалыңа болгаш драматургтарының уран-чечен чогаалдарыңа үндезилеттинген кайгамчык солун көжүп чоруур «Читіген» хөгжүм-шии театры бар. Театрның чогадыкчы оруу бодунуң чонунуң амыдыралы-биле быжыг харылзаалыг. Ол национал культураның, чагай чаңчылдарның болгаш хакас чоннуң сагыш-сеткилининң илередикчизи-дир.

Театрны Москвада Станиславский аттыг Театр уран чүүлүнүң күрүне институтунуң доозукчузу, режиссер В.И.Ивандаевтиң эгелээшкини-биле тургускан. Ооң талалакчылары Ю.Топоев, Г.Сагалаков, И.Кайдачаков, Ф.Боргоякова, В.Тюкпеева, Э.Миягашева олар В.И.Ивандаевтиң саналын амыдыралга боттандыргаш, бөгүнгү театрның өзез болуп артпышааннар.

«Читіген» хакас дылда ажилдап турар национал театр кылдыр тургустунган. Чоннуң сагыш-сеткил сайзыралы бирги чергениң айтырыы болур. Бистиң сорулгавыс – чон бодунуң уттундуруп бар чыдар төөгүзүн, эрткен оруун, чаңчылдарын сактып чоруурунга идиг бээри болур. Бис чонувус бодунуң чүс-чүс чылдарда төөгүзүн, культуразын ханы билип алырыңа дузалаар күзелдиг бис. Оон ыңай оларны таварыштыр өске чоннарның сагыш-сеткилин билип алыры болур. Өске төөгүге, культурага, дылга хүндүткел болгаш ынакшыл чүгле кажан кижидолузу-биле бодунуң төрзэн чүүлдеринге, төрзэн чонунга ынак турда турар. Мен бодаарымга, бо хүннерде уттундуруп бар чыдар интернационалчыларны кижизидеринге чаңгыс орук ол – деп, режиссер Василий Ивандаев чугаалаар. Оон улаштыр: — Бистиң бүгү ажилдарывыстың үндезини — аас чогаалы, чөптүг звес уттундурган хакас эпос болур. Культураның улусчу дестерин таварышты чоннуң чоргааралын катап оттурурын кызыдар, бөгүнгү делегейге бодунуң туружун тып алырыңа дузалаар бис – деп база чугаалаар болду.

«Читіген» бо үениң дургузунда Хакасияның бүгү булуңнарын кезип каапкан. Олар чүс-чүс километрлерни эртип чорааш, төрзэн чонунга ооң эрте-буруңгу культуразы кайы хире херегин билип турарлар. Олар хакас чоннуң тускай нация кылдыр кадагалаттынып артарыңа боттарының кирип турар үлүүн билип турарлар.

— Шии соонда көрүчүлерниң эки үнелелин алырга, өөрүшкүлүг болгаш сеткил ханган арыннарын көөрге, кижиниң сагыш-сеткили өөрүүр, амыдырал чаа утка-биле долдунар-дыр. Төрзэн чонунга херек сен деп чүве – эң дээди шаңнал болур. Көрүчүлерге бараан болуру – берге-даа болза, буянын ажил. Бодунуң чонунга ынакшыл, оларның хей-аът көдүрлүүшкүңүге болгаш культурулу амыдыралыңа дорт киржилге — театрның артистери бергелери алып эртеринге дузалап турар – деп, театрның артистери чугаалаарлар.

Театрның репертуарын хакас чогаалчыларның болгаш драматургтарының бижээни база этнографтыг материалдарга даянып тургускан шиилер тургузуп турар. Оларның аразында театрның репертуарының дөзүн тургузуп турар, көрүчүлерниң сонургалын болгаш ынакшылын чаалап алган А.Чапрайның «Абахай Пахта» деп трагедиязы, «Хуу Хат – Таг Хызы» мистерия, Ю.Топоевтиң «Алыптар» деп трагикомедиязы, «Тугенчи Хан» деп трагедиязы, И.Топоевтиң «Чылыгы», «Махачы оол» деп комедиялары бар.

«Читігенниң» театр коллективи хакас сцена уран чүүлүн пропагандалап чорааш, хөй санныг улуг фестивалдарның болгаш конкурстарның шаңналдыг черлерин алган. Оларның кол-колун адаарга мындыг: түрк дылдыг театрларның «Туганлык-2000» делегей чергелиг фестивалы (Уфа хоорай), «Сибирь транзиди-2002» девискээрлер аразының театр фестивалы (Иркутск хоорай), көшкүн чоннарның 1-ги «Күзенчиг Эрик-2005» делегей чергелиг театр фестивалы (Улан-Удэ хоорай).

Театр боттарының чогадыкчы ажилыңа чаа-чаа аргаларны ажыглаарын кызып турар. Оларның бир солун уран чүүл аргазы — шииге хакас чоннуң музыка херекселдерин доктаамал ажыглап турары. Актерларның

Бүгү-россия чергелиг фестивалдың лауреады (Красноярск хоорай), «Улуг чула» этно-арт театр фестивалының база тиилекчизи (Йошкар-Ола хоорай). Ооң ыраажылары хакастарның музыка культуразының байлак шыгжамырындан ырыларны болгаш аялгаларны Польшага, Голландияга, Бельгияга, Францияга, Моолга, ХКД-ниң чурттарыңа күүседип турганнар. Ансамбль Александр болгаш Степанида Саможиковтар, Алла Бунакова, Олег Чебодаев дээш, өскелерниң даа уран чүүлү-биле чоргаарларыңар.

Хөй талалыг «Читіген» театрда «Аран чула» аас чогаал бөлүү база бар. Олар апрель 16-да Тываның хөгжүм-шии театрыңа болур «Чаргы» деп шииниң хөгжүм каасталгазынга киржир.

Ам хакас «Читіген» хөгжүм-шии театрының Кызылдың көрүчүлеринге бараалгадыры-биле эккелгени «Чаргы» шииге доктаалы.

«Чаргы» театрның бо чылын тургускан шиизи. Ону япон чогаалчы Р.Акутагаваның «Шыргайда» деп новеллазын а үндезилеп тургускан. Чогаалдың сцена-жыдылгасын А.Онай тургузуп тура, хакас чоннуң чаңчылдарыңа даянган.

Чогаалдың үндезининде – билдинмес бир өлүрүшкүннү көрүчүлерниң мурнунда истеп турары. Ооң бүгү херечилери өлүрүшкүннү боттарының тус-тузунда көрүштери болгаш бодалдары-биле тайылбырлап турары-биле шии солун. Ында Валерий Топоев, Георгий Сагалаков, Юрий Ткачев, Вероника Ивандаева дээш, өскелер-даа ойнап турар.

Хакасияның «Читіген» хөгжүм-шии театры тыва көрүчүлерни шииинче чалап турар. Тыва болгаш хакас драматургтарының чогадыкчы ажилдарың деннеп, оларның чедишкиннеринге өөрүүр арга ол хире тургустунганда, ону эрттирген херээ чок.

Юрий КӨК-ООЛ.

оюну биле дириг хөгжүм чараш синтези тургузуп турар. Ол хакас национал театр уран чүүлүнүң хөгжүлдезинде чаа арынны ажыткан. Театрның «Айланьыс» аас чогаал ансамбли республика, Бүгү-россия болгаш делегей чергелиг 20 ажыг фестивалдарның дипломантызы, лауреады. Чаа тургустунган ансамбль 1998 чылда Кызыл хоорайга эрткен делегей чергелиг «Хөөмей» конкурзунуң дипломантызы болган, а Даг-Алтай Республикага эрткен «Алтын-Тайга» фестивалыңа лауреат атты чаалап алган. «Айланьыс» Ада-чурттуң Улуг дайынының 60 чылыңа тураскааткан

Инсценировка новеллы Р.Акутагавы «В чаше»

Салчак ТОКАНЫҢ 105 харлааныңга

Тайбыңны быжыглаарының күрүне шаңналының бирги эдилекчизи

1945 чылда фашистиг Германияны, милитарисчи Японияны чылча шапканы-биле делегейниң ийиги империалистиг дайыны Совет Эвилелиниң тиилелге-биле доозулган. Бүгү делегейге тайбың чуртталганың эгеzi салдынган. Тайбыңны быжыглаары болгаш камгалаары, үшкү термоядерлиг дайыны болдурбазы — делегейниң тайбыңга ынак депшилгелиг кижилериниң кол сорулгазы ол болу берген. Совет Эвилели тайбыңны камгалаарының болгаш быжыглаарының чөленгинжи болуп, чурттар аразыңа эп-найыралдыг, тайбың, кожа-хелбээ чурттаарының политиказын чорудуп турган.

Дайын дооступ, тайбың үе келген-даа бол, Американың Каттышкан Штаттары болгаш Англия Совет Эвилелин узуткап чок кылыр сорулга салып турган.

Крым, Потстам конференцияларының шийтпирин каржызы-биле үреп, түр эжелеп алганы Барыын Германияның девискээринге ФРГ деп адаар күрүнени тургусканы-биле делегей социалистиг болгаш капиталистиг деп ийи чарлы бергени ол. Ооң-биле чергелештир «Соок дайының» эгелээни ол. Ол үеде Совет Эвилелиниң баштыңчызы И. В. Сталинден политиктиг ажилдакчылар, күрүне баштыңчылары, журналистер «делегейниң үшкү империалистиг дайыны үне бербес бе?» — деп айтырып турган. Ол бүгү делегейниң чону тайбыңны камгалаарының болгаш боттандыраарының херзэн холунга алыр болза, тайбың быжыг-

латтынган болгаш камгалаттынган болур дээрзин айткан. И. В. Сталинниң тайбыңны быжыглаарының болгаш камгалаарының херзэнге кириген үлүүн чон чөптүү-биле үнелеп турар. Тайбыңны быжыглаарының херзэнге боттарының үлүг-хуузу кириген-нерни шаңнаар күрүне шаңналын Совет чазак хүлээп алган. Тайбыңны камгалаарының күрүне шаңналын бир дугаарында тыва чогаалчы С.К.Токага 1951 чылда «Араттың сөзү» деп тоожунуң бирги ному дээш тывысканыңа тыва кижиди бөрүзү канчал чоргаарланмас боор. Тоожунуң маадырлары Сарыг-Септиң Каа-Хем кожуунуң орус, тыва чону. Тоо-

жу делегейниң чоннарының 24 дылдарында очулдуртунган. Тоожуну номчааш, орус, тыва чоннуң эп-найыралын, чаңгыс аай эп-сеткилдин, тура-соруктуг ажил-ижин магадап номчуп турар апарган. «Араттың сөзү» — тыва чон тайбыңны камгалаарыңа болгаш эп-найыралды быжыглаарыңа бодунуң үлүүн кириген дээрзин бадыткап турар чогаал болур. Азия диптиң төвүндө төрөл-бөлүк болуп чурттал турар тыва аймактарны делегейниң чону-биле бир-ле дугаар таныштырган чогаалчы С.К.Тока дээрзин анык салгал билеп алза эки боор. С.К.Тока орус, тыва чоннуң

найыралын чүгле чогаалдарында бижээн звес, а ол найыралды Мерген суурда «таңмалап» каан, өскээр чугаалаарга, күрүне шаңналындан алган акшазы-биле Мерген суурда клуб туттуруп каан. Ол клуб бо хүннерде-даа орус, тыва аныктарның хостуг үезин шын, чөп, культурулу эрттирериниң одаа болуп артпышаан.

2006 чылда С.Токаның 105 харлаар юбилеи, күрүне шаңналын тывысканындан бээр 55 чылын бистиң республиканың чону, культура ажилдакчылары, республиканың школалылары калбаа-биле эрттирер апар.

Иргит ДОСТАЙ, хоочун башкы.

Кыттып ол?

Республиканың семис херэженнериниң аразында эң солун болгаш чаптанчыг «Семиспей даңгына» конкурсту республиканың Улусчу чогаадылга төвүнүң ажилдакчылары эрткен неделяда Кызылга организаптап эрттирген. Бо конкурс бир дугаар эртип турза-даа, аңаа барык бүгү кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның төлээлери киришкен.

Семиспейлер боттарының улуг-чаагай мага-боттарын, эвилең-ээлдек чаңнарын, өскелерден дудак чок бүгү талалыг уран талантыларын зал долу көрүкчүлөргө эң-не эки талаларындан көргүзүп таныштырганнар. Ол ышкыш тывынгыр болгаш сагынгыр чоруктуң «айтырыг-харыы» мөөрейинге, кежээки хеп бараалгадынынга болгаш аш-чем кылыр

конкурска база мергежилдин көргүскеннер. Бо конкурска киржип турар херэженнерниң боттарын хостуг алдынып, конкурстарга дидим киржип турары көрүкчүлөргө улуг сонургалыг болгаш деткимчезин алган.

Бир дугаар эрткен «Семиспей даңгына» конкурстуң Гран-при шаңналын Кызыл хоорайның башкызы Чайзумаа Байыр-ооловна

Шалык чаалап алган. Тилекчиге телевизорну, дипломну шаңнал кылдыр тывыскаан.

Конкурстуң тускай шаңналдарына Чеди-Хелден Александра Слостникова, Улуг-Хемден Елена Трепова, Таңдыдан Татьяна Березкина, Ак-Довурактан Алла Доржу, Кызыл хоорайдан Дарья Ондар олар төлептиг болганнар. Бо семиспейлер тус-тузунда пылесостар болгаш дипломнар-биле шаңнаткан. Конкурстуң киржикчи бүрүзүңгө эки киржилгези, тиелгеже чүткүлү дээш тураскаалдыг белектерни болгаш хүндүлүг бижиктерни республиканың Улусчу чогаадылга төвүнүң ажилдакчылары тывыскаан.

Бистиң корр.

ЧОГААДЫКЧЫ ДЕТКИМЧЕ-ДИР

Концерт рекламалаары-биле редакцияга Владимир Ойдууаа чедип келирге, журналист кижилер болгаш сураглыг каргыраа күүседикчинден каш айтырыгны салбайн баар аргам чок болду.

Корр: Хөгжүм шинчилекчизи Зоя Кыргыстың тыва хөөмей дугайында номунда хову каргыраазы, даг каргыраазы дээш, каргырааның өске-даа хевирлериниң аразында «Ойдууаа каргыраазы» деп хевирни аңгылап тускайлааны солун болуп турар. Владимир Ойдууаа, каргырааны тускайлап күүсидиринге чедир амыдыралдың белен эвес ыргак-дагыр оруктарын эрткен-не болгай силер. Бо чогаадыкчы түңнелге канчап чедип келгенинерни чугаалап берип көрүнерем.

В.Ойдууаа: Бөгүнге күүседикчи мергежилдин деңгелинге чедерде хөй-ле күженишкинни кылганымны бир дугаарында демдеглэйн. Маңаа улгай-медерелдин, сагыш-сеткилдин, уяралдың чогаадыкчы хөй-ады улуг рольду ойнааны чугаажок. Хөй чылдарда төрээрн чуртундан ырап, ийлээш-кинге алыспайн чораан кижилер минчаар каргыраалап албас боор. Ынчаарга мергежилдин чүглө 5-10 хире хуузу салым-чаянга онаап болур, а 90-95 хуузу ол дээрге кайгамчык аар-берге күш-ажыл, хүн бүрүнүң өөрөдилгези-дир. Хөгжүм теориясын өөренип, баянга мергежилгелерни куску төгүлгүже ойнап, улуг күженишкинни кылдым. Ынчаарга боостаага кандыг аар-берге чүктү чүдүрүп турганымны чүглө мээң-биле кады херек эрттирип турганым эштерим

билдир ийин.

Шын харын. Амыдыралдың берге оруктарын эртип келдим. Күрүнениң онаап каан кеземчезин албан-эзу-биле үзе басып каан мен. Чогум эрге-хоойлу албан черлериниң талазындан мээң салым-чолумга хамаарыштыр, эң ылаңгыя хып дээр аныяк чылдарымда, чөптүг эвес аажылаашкын турган деп санаар мен. Чамдык кижилер он беш чылдың шүүделин безин төледип ап болур дугайында сүмени берип турду. Меңээ ол узун, төнмөс-батпас сайгарылганың-даа херээ чок боор. Оң орнунга чонумга ырап берип чорумза-ла меңээ чедер ийин. А кайы хире буруулуумну бир шагда бурган сайгарыптап боор. Кымны дываажаче, а кымны эрлик оранынче чорударын ол билдир деп санаар мен.

Корр: Апрель 16-да концерт үндүрерин планнап турар-дыр силер. Силерниң эрткен оруунар дээш концерт барыксавайн баар кижилер база турар кадавас.

В.Ойдууаа: Мону кижилер бүрүзү боду шиитпилээр журулуг. Ийе, мээң боралгактыг эрткен оруум дээш, меңээ удур хамаарылгалыг улустар черле турар. Оларның ол хамаарылганын хүндүлээр апаар. Ынчаарга мээң каргыраамны чүглө кассетадан эвес, а дириг бодунуң күүселдизинден дыңнакап турарлар база эвээш эвес. Ко-

жууннардан безин мени бажыңымга сураглап кээп турар. Хамыктың мурнунда мен бо мөгөй-кчилеримге бараалгаар сорулганы салып, сцена кырынче үнерин планнап турарым ол.

Корр: Концерт солун болур хевирлиг. Ында культурага хөй талалыг ажил-чорудулганы дээш «2005 чылдың Кижизи» деп атты чаалап алган Амыр Хоюган база киржип турар-дыр.

В.Ойдууаа: Амур Сатович-биле чаңгыс үнери оолдары бис. Оң өөнүң ишти Люба мээң чаңгыс-классчым-дыр. Эрткен чүс чылдың 90 чылдарында-ла кады Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Таңды кожуунуң чонунга бараалгал каалкан болгаш бот-боттарывысты билдир улус бис. Бо удаада Амур Сатович меңээ чогаадыкчы-даа, амыдыралчы-даа улуг деткимчени берип, концерттиң организастыг кезең билдилин-биле башкарып турарына четтирерден башка, чүү дээр боор. Өске талазында, Алексей, Амыр Хоюган алышкыларның тургузуп алганы «Оргадай» деп дуэдин онзалап демдеглексээн ийик мен. Хөй янзылыг репертуарлыг, бедик профессионал деңгелдиг, тускай үнүг коллектив деп санаар мен. А.Хоюганның бард ырларын дыңнааш, кара баарым каткыже каттырдым. Шынап-ла, ону бистиң композиторларывыстың «Тыва Высоцкий» дээр-ле чөп. Ынчангаш көрүкчүлөр бистиң концертивистен черле чалгааравас-ла боор.

Бистиң корр.

“ЭХНАТОН”

Дээди сорттуң алтай далганын шоодайда — 410 рубль; 1-ги сорттуун — 360, 2-ги сорттуун — 260 рубльге садып турар бис; Минусинск далганын ГОСТ 1-ги сортту — шоодайда 330 рубль, ТУ 1-ги сортту — шоодайда 320 рубль, дээди сорттуун — 300 рубльге (10 ажыг шоодайны садып алыр болза, бир шоодайдан чигелде — 10 рубль); **чарба** — шоодайда 80 рубль; **дробленка** — шоодайда 180 рубль; дээди сорттуң алтай **макароннары** — 13,50 рубль (10 шоодайдан хөйну алыр болза, килограммдан 50 көп. чигелделиг); чигир шоодайда — 1050 рубль; **крупалар** (килограммда — **рис** — 18 рубль, **гречка** — 17,5, **тараа** — 12, **горох** — 7,50, **коже** — 8, **манка** — 9,50, **овсянка** — 9, **тараа** — 7 рубль); 29 рубльден өрү өртектиг хендир үстери; **консервалар:** 14 рубльден өрү өртектиг щи, борщ, солянка, рассольник; компоттар, томат пастазы, сүт, ногаан горошекти садып турар бис. Калбак ногаан **шай** база бар, өртээ — 150 рубль. **Он чуурганың өртээ бисте 23 рубль.** Шоколадтарның, карамель, конфеталарның ассорти-ментизи элбек. Печенье — 27 рубль. Крестик — 28 рубль. **Бистиң адресивис: Загородный пер., 19 “а”, бааза “Эхнатон”, склад 3 (“Обувь” баазаның чанында), тел.: 5-38-40.**

КОНКУРСТУ чарлаан

Тес-Хем кожуунуң Берт-Даг суму чагыргазының даргазының албан-дужаалынче 2006 чылдың апрель 15-16 хүннеринде болуп эртер шилилге конкурска 30 хардан өрү назылыг, дээди эртемниг, албан бүдүрүлгө черлериниң удуртукчу албан-дужаалынга 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг РФ-тиң хамаатызы киржип болур.

Конкурс комиссиязынга киирер документилерни 2006 чылдың апрель 6-да үнген «Самагалдай» солунда парлаан.

Берт-Даг сумузуңуң Төлээлекчилер хуралының даргазы А.Д.ДОЖУ.

Чечек Белековна ЮМБУУ

Ада-иезиниң эргим, ынак ортун кызы, кырган-авазының, кырган-ачазының энерелдиг чассыг уйнуу, идегелдиг чөлөнгижи, угбаларының, акыларының чараш дунмазы, дунмаларының омак-хөглүг угбазы, Тыва Республиканың лицейиниң доозукчузу, Москваның дыл университетиниң бирги курузунуң студентизи **Чечек Белековна ЮМБУУ** 19 харлап чорааш дерзии өлүрүкчүлөргө кара холундан Москва хоорайга 2006 чылдың апрель 8-те чалыы назынындан чарылган. 2006 чылдың апрель 14-те 13 шакта Кызыл хоорайның Лопсаңчап кудумчунуң 39 дугаар бажыңының 13 дугаар квартиразындан сөөлгү орукче үдээрин төрөлдөргө, чоок кижилеривиске, эш-өөргө ханы кажыыдал-биле дыңнадып тур бис.

Төрөлдери.

Тыва Республиканың Культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының яамызы экономика болгаш баш бурунгаар санаашкын килдизиниң начальниги Татьяна Доржуевна Юмбууга оң уруу — Москваның күрүнениң дыл университетиниң студентизи

Чечектиң

айыыл-халапка таварышкыш мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

«Шын» солунуң коллективи РФ-тиң Журналистер эвилелиниң кежигүну, солунуң хоочун ажилдакчызы Таан-оол Попанашович Херткеке оң уйнуу, Москваның күрүнениң дыл университетиниң студентизи

Чечектиң

айыыл-халапка таварышкыш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илередип тур.

Мөңгүн-Тайга кожуунуң өг-бүлө болгаш уругларга дуза чедирер социал төптүң директору

Римма Самыяевна СААЯНЫҢ

үр эвес аарааш чырык өртемчөйдөн чарлып чорутканы-биле холбаштыр оң төрөлдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илереттис.

Кудалары.

16.IV

Тыва Республиканың Композиторларының

чогаадыкчы эвилели

УЧБ

Владимир
Ойдууаа

(Каргыраа)

“Боду.м чонгу.м
Эрги.м-не ийин”

(Дириг хөгжүм)

Дуэт “Оргадай”

(Алексей, Амыр Хоюганнар)

Амыр
Хоюган(2005 чылдың
Кижизи)

Эгелээри 14.00, 17.00 ш. Билет өртээ 100 рубль.

Билеттерни Улусчу чогаадылга бажыңында садып турар.
Бөлүк чагыглар: т. 1-31-96, 5-29-42, 89133424989.ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: нийтилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлөттүр килдистери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9397. Чагыг 38.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.